

المرآة في شرح أسماء المشكوة

مصنفه

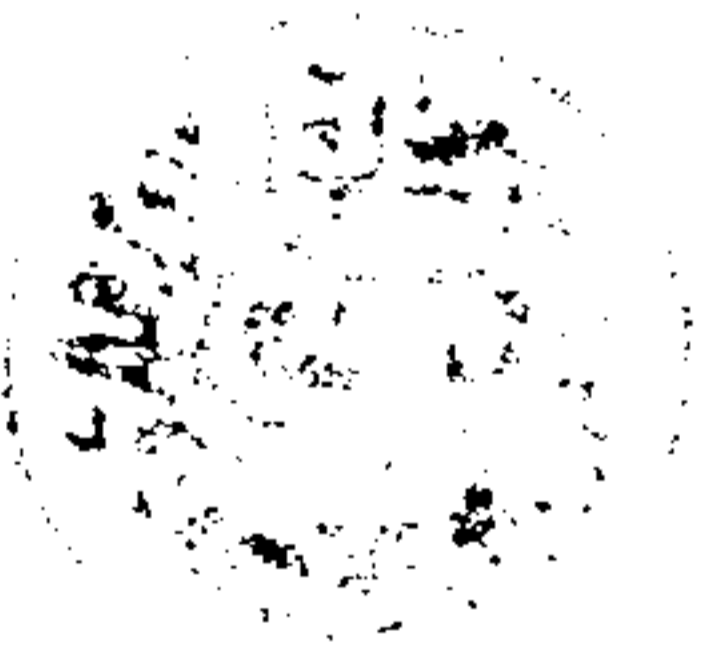
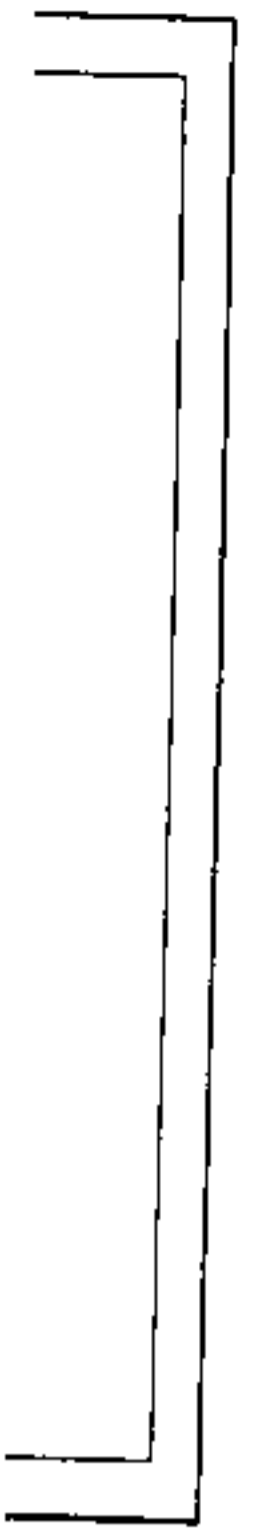
ملا نصر اللہ بن عبد السلامؒ اٹکی

مرتبہ

نذر صابری

مجلس نوادرات علمیہ - اٹک

المرآة في شرح أسماء المشكوة

مصنفه

ملائصر اللہ بن عبد السلام اعلیٰ

مرتبہ

نذر صابری

مجلس نوادرات علمیہ - اٹک

135300

ضابطہ اشاعت

نام کتاب	:	المرآة فی شرح اسماء المشکوٰۃ
مصنف	:	ملائعہ اللہ بن عبد السلام انکی
مرتب	:	نذر صابری
سال اشاعت	:	اگست ۱۹۹۸ء
ضخامت	:	۸۰ صفحات
کمپوزر	:	جمیل احمد
قیمت	:	۶۰ روپے
ناشر	:	مجلس نوادرات علمیہ انک

انتساب

۶- رجب المرجب ۱۱۲۸ھ

کی

اس سہانی شام کے نام

جب ماہ طیبہ صلی اللہ علیہ وسلم کی کر نیں

مرآة

پر کھیل رہی تھیں

دیباچہ

مرآة فی شرح اسماء مشکوٰۃ

(فارسی میں اسماء الرجال کی ایک نادر الوجود تصنیف جسے 1128 ہجری میں اٹک کے ایک عالم نصر اللہ بن عبدالسلام نے لکھا۔ شروع میں سبب تالیف اس کی خصوصیات اور ترتیب و تحقیق پر بحث کی ہے اور اس کتاب کی تصنیف میں حدیث اور دیگر فنون و علوم کی جن کتابوں سے مدد لی ہے ان کے نام دیے ہیں۔ اسماء مشکوٰۃ کو حروف تہجی کے اعتبار سے پیش کیا ہے کتاب ایک سال چھ ماہ میں پایہ تکمیل کو پہنچی۔ جس روز مصنف اس کی تسوید سے فارغ ہوئے رسول اکرم ﷺ کو صحابہؓ کے ساتھ خواب میں دیکھا۔ مصنف کو کتاب بارگاہ رسالت میں نذر کرنے کا اشارہ کیا گیا۔ رسول اکرم ﷺ کتاب لے کر مطالعہ فرمانے اور مسکرانے لگے۔ اس واقعہ کو مصنف نے پوری تفصیل کے ساتھ کتاب میں درج کیا ہے۔ کتاب ایک دلاویز فارسی مناجاتی نظم پر ختم ہوتی ہے۔ مصنف کا سن وفات متعین نہیں ہو سکا البتہ اس قدر یقینی ہے کہ وہ 1128 ہجری اور 1147 ہجری کے درمیان میں کہیں فوت ہوئے ہیں۔)

(نو اورات علیہ اٹک)

اس کیفیت کا حامل مخطوطہ مجلس نو اورات علیہ اٹک کے زیر اہتمام 22 نومبر 1963ء کو منعقد ہونے والی نمائش مخطوطات میں نمایاں طور پر رکھا گیا تھا۔ یہ نسخہ کتب خانہ فاضلیہ گڑھی افغاناں کی ملک تھا اور اس کے ترقیمہ کی صورت یہ تھی۔ (تمام)

شد کتاب مرآة المشکوٰۃ از تالیفات ملا نصر اللہ بن عبدالسلام رحمۃ اللہ اتکی 1147 ہجری
 الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ محمد وآلہ اجمعین ﷺ) ظاہراً 1147
 ہجری ترقیمہ میں ایسی جگہ واقع ہے کہ اس سے اغلباً مولف کی تاریخ وفات ہی مراد لی
 جائے گی۔ اگر بالفرض یہ سن کتبت ہے تو رحمۃ اللہ کے الفاظ اس امر کے متقاضی
 ہیں کہ مولف 1147 ہجری سے قبل راہی ملک بقاء ہو چکا تھا۔ اس تحدید و تعیین کے
 باوجود مولف تک رسائی نہیں ہو پارہی تھی۔

15 ستمبر 1970ء کو چھٹھ کے ایک فاضل پروفیسر محمد اقبال شیخ سے ملاقات
 ہوئی۔ انہوں نے بتایا کہ مرآة کے مولف کا تعلق ان کے خاندان سے ہے۔ شروع
 میں یہ لوگ اٹک قدیم میں مقیم رہے پھر وہاں سے موضع ٹھیکریاں میں منتقل ہو گئے۔
 چنانچہ عبدالسلام اور ملا نصر اللہ اسی جگہ مدفون ہیں۔ انہوں نے یہ بھی بتایا کہ مؤخر
 الذکر کا عرفی نام میاں ولی تھا اور وہ زندگی کے اواخر میں عالم جذب میں چلے گئے تھے۔
 موصوف سے کہا گیا کہ وہ اپنا شجرہ ایک نظر دکھا دیں تاکہ دعویٰ دلیل سے آراستہ ہو
 مگر بوجہ ایسا نہ ہو سکا اور یہ ملاقات ثمر خیز ثابت نہ ہوئی۔ کل امر سرہون
 باوقاتہ۔ 29 مارچ 1992ء کو اسی خاندان کے ایک بازوق نوجوان ساجد صدیقی سے
 ملا اور ان کا شجرہ دیکھنے کا اتفاق ہوا۔ پہلی ہی نظر میں یہ دیکھ کر دل خوشی سے بھر گیا کہ
 مرآة المشکوٰۃ کا مولف واقعی اس کے اندر جاگزیں ہے۔ اختر رومانی کے شجرہ سے اس کی
 مزید توثیق ہو گئی۔

کتاب اپنے موضوع کی تقدس مآلی اور دربار نبوی ﷺ میں پذیرائی کی بنا پر
 1963ء ہی سے مجلس کے اشاعتی پروگرام پر سرفہرست تھی مگر ضخیم تھی زیادہ

سرمایہ چاہتی تھی اور سرمایہ بھی ایسا جس پر نیک کمائی کے الفاظ کا اطلاق ہو سکے۔
ہم نے گوئی سعادت میدان میں پھینک رکھی تھی اور کسی شہسوار کا انتظار تھا جو 5 دسمبر
1995ء کو عمر فاروق کی صورت میں نمودار ہوا۔ ہم نے محفل شعر و ادب کے ایک
اجلاس میں ان کو بطور مہمان خصوصی بلایا ہوا تھا۔ اجلاس کے دوران اس کتاب کا ضمناً
ذکر آگیا جو ان کو اتنا بھانپا گیا کہ اپنے والد گرامی کی روح کو ایصالِ ثواب کی خاطر دس ہزار
روپیہ دے گئے اور مزید کا وعدہ کر گئے۔

اشاعت میں آسانی کے پیش نظر کتاب چند ایک چھوٹے چھوٹے حصوں میں
شائع ہوگی پہلا حصہ جو اسماء اللہیہ سے متعلق ہے اپنی ترتیب میں بقول مولف تہماً
حدیث کے مطابق ہے رکھا گیا ہے باقی حصے لغوی ترتیب میں ہیں اور بہت سہل الماخذ
ہیں یہ سعیِ بلیغ کتاب کو کتابِ حوالہ کا درجہ عطا کر رہی ہے فارسی کا ذوق گو افسوسناک
حد تک ملک میں کم ہو گیا ہے مگر اس کے باوجود امید واثق ہے کہ کتاب اپنی اعلیٰ درجہ
کی تالیفی خوبیوں کی بدولت اہل علم خاص کر دینی درس گاہوں میں بڑی قدر کی نگاہ سے
دیکھی جائے گی۔ مولف کی کشتِ امید کوئی تین سو سال بعد بارور ہو رہی ہے لہذا امید
ہے ان کی روح ہماری مجلس اور کتب خانہ فاضلیہ کی انتظامیہ سے بہت شاد کام ہوگی اور
اس سے پہلے کہ یہ حصہ منظر عام پر آئے عالم برزخ میں میاں ظہور احمد کی جانب
گلدستہ شکر کے ساتھ گامزن ہو گئی ہوگی۔

نذر صابری

فصل بہار شوال ۱۴۱۷ھ ہجری

حسن ترتیب

۳۰	المعز	۸	اللہ
۳۰	للذل	۱۰	الرحمن
۳۱	الوسیع	۱۰	الرحیم
۳۱	البصیر	۱۲	المملک
۳۲	الحکم	۱۳	القدوس
۳۳	العدل	۱۳	السلام
۳۳	اللطیف	۱۵	المومن
۳۵	الخبیر	۱۶	المبین
۳۵	الحلیم	۱۸	العزیز
۳۶	العظیم	۱۹	الجبار
۳۸	الغفور	۲۰	المتکبر
۳۹	الشکور	۲۱	الخالق
۳۹	العلی	۲۱	الباری
۴۱	الکبیر	۲۱	المصور
۴۱	الحفیظ	۲۲	الغفار
۴۳	المقیم	۲۳	القهار
۴۴	الحسب	۲۴	الوہاب
۴۵	الجلیل	۲۵	الرزاق
۴۶	الکریم	۲۶	الفتاح
۴۷	الرقیب	۲۷	العلیم
۴۸	الخبیب	۲۷	القابض
۴۸	الواسع	۲۷	الباسط
۴۹	الحکیم	۲۹	الخالق
۵۰	الودود	۲۹	الرافع

٦٤	الظاهر	٥١	الجميل
٦٤	الباطن	٥١	الباعث
٦٤	الوالي	٥٢	الشهيد
٦٨	المتعالى	٥٢	الخلق
٦٨	البر	٥٣	الوكيل
٦٩	التواب	٥٥	القوى
٤٠	المنتقم	٥٥	المتين
٤٠	العضو	٥٦	الولى
٤١	الرزف	٥٤	الحميد
٤١	مالك الملك	٥٤	المحصى
٤١	ذوالجلال والاکرام	٥٨	المبدي
٤٢	المقط	٥٨	المعيد
٤٢	الجامع	٦٠	الحى
٤٣	الغنى	٦٠	الميت
٤٣	المغنى	٦٠	الحى
٤٣	المانع	٦١	القيوم
٤٥	الضار	٦١	الواجد
٤٥	النافع	٦٢	الماجد
٤٥	النور	٦٢	الواحد
٤٦	الهادى	٦٣	الصمد
٤٧	البدیع	٦٣	القادر
٤٨	الباقى	٦٣	المقتدر
٤٨	الوارث	٦٥	المقدم
٤٩	الرشيد	٦٥	الموخر
٤٩	الصبور	٦٦	الاول
		٦٦	الآخر

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله الذي علمنا الاسماء ولا سيما اسمائه الحسنی و ارانا فی
آفاق والا نفس من آیاته الكبرى والصلوة و السلام علی رسوله
محمد خیر من یرسل ویوحی و علی آله وصحبه الذین فازوا منه بحظ
لا یحصى و علی التابعین و تبعهم الوصلین فی العلم غایة القصوی
اولئك لهم مغفرة عند ربهم و یجزی الذین احسنوا بالحسنى اما بعد
می گوید بنده احقر الانام نصر اللہ بن عبد السلام کہ اہم الفرائض و اتم الواجبات
کہ آدمی را می باید بہ او پرداخت متابعت سنت نبوی و اقتفاء ہدی مصطفوی
است چہ تمامی سعادات و ہمگی سیادات کہ عبارت است از مرتبہ محبوبیت بنده
مرحق سبحانہ و تعالی را در ضمن آن حاصل است قال تعالی قل انکنتم
تحبون اللہ فاتبعونی یحبکم اللہ اما متابعت سنت موقوف است بر دانستن
اقوال و افعال و تقریرات حضرت سید کائنات از روی اسناد روات ثقات کہ
علم حدیث عبارت از آن است و از جملہ اجل و اہم انواع علوم حدیث
معرفت اسما الرجال و طبقات العلماء و تحقیق اوصاف الرواة و من تقبل روایت و
من لا تقبل است کہ مبنی اسناد حدیث بر آن است زیرا کہ بہ او حاصل می شود
تمیز میان صحیح و ضعیف و سنت و بدعت و لهذا قال عبد اللہ بن المبارک
الاسناد من الدین و لولا الاسناد و لقال من شاء ما شاء و بنا بر ہمیں
مصدی شده اند بسیار از مرہ این فن شریف بہ تصانیف در این
باب و تالیف پس نوشته اند بعضی در ضعفاء محض چنان کہ بخاری و نسائی و ابن

حبان و دارقطنی و بعضے در ثقات محض چنان کہ کتاب ثقات کہ مرلین
 حبان راست و بعضے در ضعفاء و ثقات ہر دو چنان چہ تاریخ بخاری و ابن عثیمہ
 وغیرہم است و بعضے بیان می کنند عدالت و جہالت و توثیق و تضعیف روایات را
 در ضمن شرح احادیث و از آل جملہ قدوۃ المتاخرین و اسوۃ المحسنین شیخ عبدالحق بن
 شیخ سیف الدین الدہلوی است کہ در اثناء شرح فارسی خود کہ بر کتاب مشکوٰۃ
 المصابیح تالیف شیخ ولی الدین عبداللہ الخطیب التبریزی کہ در این دیار بسیار اشتهار
 دارد نوشته این صنیع بدیع بہ کار برده و تحقیق مبنی بر روایات را و تبیین حالات آل ہارا
 چنانچہ باید از روئے کتب متقدمین در آل جا ثبت نموده و طلبہ این مطلب را بے نیاز
 ساختہ شکر اللہ سعیہ لیکن چون نصب العین شیخ مسطور شرح احادیث است تحقیق
 روایات را در ضمن شرح احادیث شریف بے رعایت ترتیب حروف تہجی کیفیات یفق
 اندراج فرمودہ و نیز تمام احوال روایات را ہمگی در تحت ہر یک از آسامی نہ نوشتہ
 بلکہ گاہے بہ و فور نشاط بہ یک جا و غالباً در مواضع شتی بعضے حالات را در این
 جا و بعضے را در مواضع دیگر ایراد نمودہ چنان کہ جو سندیہ را بسیار تفحص باید نمود
 تا بر ضبط الفاظ و تحقیق حالات مطلع شود لہذا این قلیل البضاعت حسبہ اللہ و
 تسہیلاً علی الطلبة اکثرے از اسماء اعلام انسان و غیر انسان و برنے از اسماء
 اجناس را کہ مشتمل است بر آل کتاب مشکوٰۃ و بعضے دیگر از کتب معتبرات فراہم
 آوردہ بر طبق حروف تہجی مرتب و مبوب ساختہ و تمام احوال ہر یک را و ضبط
 لفظ آل را از ہر جائے شرح مسطور و دیگر کتب مشہور استخراج کردہ بہ ہمون
 عبارت شرح و کتب منقول عنہا در زیر ہر اسم ایراد نمود مگر در جائے کہ از

روئے احادیث نبویہ یا عبارات معتبرات دیگر احتیاج بہ انضمام زوائد شدہ آل را بہ حالات مرقومہ در شرح وغیرہ الحاق نموده و اشارت بما یتلکظ عنہ بہ کار برده و از غرائب صنع این نحیف آنکہ در ذیل اکثر از آسامی کہ معانی لغویہ آل قریب الفہم نہ بود از روئے لغات معتبرہ معانی لغویہ نیز نوشتہ و در این باب تفحص بسیار نموده و مصدر نمودم این مختصر را بہ شرح اسماء اللہ الحسنیٰ تیناً و تبرکاً و طمعاً فی دخول الجنة الموعود و علی احصائها و نوشتہم آل را برنجے کہ در حدیث شریف واقع شدہ آخذاً ترجمہ من شرح المواقف و شرح الحصن الحصین للمولے علی القاری و معقب نمودم شرح اسماء اللہ الحسنیٰ را بہ شرح آسامی اصحاب بدر و تحقیق نمودم معانی لغت بعضی از آل ہا را کہ الفاظ غریبہ بودند در ماسیاتی در باب حرفے کہ مناسبت داشت بہ آل لفظ و نوشتہم نام ہائے پیغمبر ال و ملائکہ و صحابہ را بہ حرمت بہ اشارت بہ بودن او صحابی یا غیر او و ہم چنین ایما نمودم بہ بودن صاحب اسم تابعی یا غیر تابعی مگر در جائے کہ مطلع نہ شدم بر وصف مذکور پس معترض نہ شدم ال را التیازاً بین در جاہتم و اسامیہم و کتاب ہائے کہ در وقت جمع نمودن این مختصر در پیش فقیر بودند و من ناقلم از آل ہا قلیلاً و کثیراً سوائے از آل ہا کہ شارح از آل ناقل است این ہاست: مشکوٰۃ المصابیح، شرح فارسی شیخ عبدالحق بر مشکوٰۃ، مغرب، قاموس، روضۃ الاحباب، شرح حصین مولیٰ علی القاری، تفسیر بیضاوی، مرقاۃ شرح مشکوٰۃ مولیٰ علی القاری، خلاصۃ الطیبی، تو شیخ جلال الدین سیوطی بر صحیح بخاری، شرح شمائل عباد اللہ خان، شرح مواقف، کفایہ بر ہدایہ، چلبی، شرح

و قایم، صراح، تاج المصادر، شہقی، مصادر نیشاپوری، جامع الرموز، لوا مع النجوم،
 مختصر شمس العلوم، مہذب الاسماء، دستور اللغت، موبد الفضلاء، منتخب رشیدی و
 ہر گاہ کہ فارغ شدم از مسودہ این نسخہ دیدم جناب حضرت رسالت پناہ را
 ﷺ در خواب و حال آن کہ من ایستادہ ام و کاغذ تفصیل این آسامی بر
 دست نمادہ ام پس اشارت کرد مرا یکے از حضار بہ گزرا نیدن آن قرطاس از نظر
 سید الابرار ﷺ پس پیش شدم و آن کاغذ را در پیش آنحضرت نهادم پس
 دیدم کہ گرفت آن را رسول خدا ﷺ از دست من و مطالعہ می کرد آن را و گویا
 کہ سرور بود بدان و الحمد لله علی حمداً دائماً کثیراً کثیراً بنا بر
 اشارت این بشارت امیدوارم کہ این مختصر بہ برکت نظر انور حضرت خیر البشر
 مقبول بارگاہ حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ شدہ باشد و در دنیا و آخرت موجب جمعیت و
 مغفرت این عاصی گردد و شروع نمودہ بودم در تالیف این مختصر در آواخر ذی
 الحجہ سنہ یک ہزار و یک صد و بیست و شش ہجری و فارغ شدم بحمد اللہ و حسن
 توفیقہ از کتابت او در رجب المرجب سن یک ہزار یک صد و بیست و ہشت و بودم
 مشغول بہ جمع و تالیف او مدت یک نیم سال و ہر گاہ کہ حمد اللہ سبحانہ با اتمام
 رساندم اورا نامیدم وے را بالمرآة فی شرح اسماء المشکوۃ مع اللہ
 تعالیٰ لی ولاود و لادی بدرالدین محمد و محمد عظیم و محمد قدرت اللہ و لسائر
 المسلمین بہ مطالعہ ہذا المختصر بہ برکت سید البشر ﷺ و ما توفیقی الا باللہ و
 ہو حسبی و نعم الوکیل۔

باب فی اسماء اللہ الحسنیٰ

بداں کہ اسماء اللہ تعالیٰ توفیقی است یعنی موقوف است
 اطلاق آں ہا بر اذن شارع در آں و توقیف در لغت بہ معنی تعریف و تعلیم آید
 و فی القاموس التوقیف فی الحدیث تنبیہ و فی الشرع کالخص و حاصل آں کہ ہر
 اسمے کہ در شرع اطلاق وے بر باری تعالیٰ آمدہ ہماں را اطلاق باید کرد و از
 پیش خود بہ کم عقل نامے نہ باید نہاد اگرچہ ہر دو اسم بہ یک معنی باشند مثلاً
 اللہ تعالیٰ را عالم گویند نہ عاقل و جواد گویند نہ سخی و شافی گویند نہ طیب و
 ایں مذہب شیخ ابی الحسن الاشعری و متابعین او است و هو المختار و ذالک
 للاحتیاط احتراز اعمایو ہم باطلالعظیم الخطر فی ذلک فلا یجوز الا
 کتفاء فی عدم ایہام الباطل بمبلغ ادراکنا بل لا بد من الاستناد الی
 اذن الشارع و مذہب معتزلہ و کرامیہ آں است کہ اگر عقل دلالت کند بر
 ثبوت صفتی از صفات وجودیہ یا سلبیہ مر حق سبحانہ و تعالیٰ را جائز است کہ
 اطلاق کنند اسمے کہ دلالت کنند بر اتصاف او سبحانہ بہ آں صفت بر ابر است کہ وارد
 شود اذن شرع بہ اطلاق آں اسمے یا وارد نہ شود و ہم چنین است حال در افعال
 کہ بر تقدیرے کہ عقل مجوز باشد بہ ثبوت آں فعل مر حق سبحانہ و تعالیٰ جائز
 است کہ اسم دال بر اتصاف بہ آں فعل بر حق سبحانہ و تعالیٰ اطلاق کنند و اگرچہ
 اذن بہ او وارد نہ شدہ باشد در شرع و مذہب قاضی ابو بکر باقلانی کہ از اصحاب
 سنت و جماعت است آں است کہ باوجود دلالت عقل بر اثبات صفت یا فعل
 مر حق سبحانہ و تعالیٰ را اطلاق اسم دال بر آں صفت و فعل بہ اذن شارع وقتے

درست است کہ آل لفظ موہم ما لایلیق بہ جناب کبریا او نہ باشد و برائے ہمیں درست نیست اطلاق لفظ عارف زیرا کہ مشتق است از معرفت و معرفت گاہے اطلاق می یابد بر علمے کہ مسبوق بہ غفلت باشد و نہ اطلاق فقیہ زیرا کہ فہمیدن غرض متکلم است از کلام و این مشعر است بہ سابقیت جہل و نہ لفظ طبیب زیرا کہ از طب علم مراد دارند کہ بہ تجارب حاصل آید الی غیر ذلک مما تعالی اللہ عنہ علواً کبیراً و بعضے گفتہ اند کہ باوجود عدم ایہام ما لایلیق شرط است کہ آل لفظ مشعر بہ تعظیم باشد تا درست شود اطلاق بے توقیف و مختار امام غزالی آل است کہ اطلاق اسماء بہ عقل بہ طریق توصیف جائز است و بہ طریق تسمیہ غیر جائز و مختار و مذہب الاشعری است کما تقدم و باید دانست کہ این ہمہ اختلاف در اسماء ماخوذ و از صفات و افعال است و اما اسماء اعلام او سبحانہ در ہر لغت پس جائز است اطلاق او اتفاقاً و مشہور است کہ توقیف بہ نود و نہ اسم وارد شدہ کما قال فی المشکوٰۃ و عن ابی ہریرۃؓ قال قال رسول اللہ ﷺ ان لله تسعة و تسعين اسماً مائة الا واحدة من احصها دخل الجنة وفي رواية و هو وتر يحب الوتر متفق عليه وفي بعض النسخ مائة الا واحداً بدون التا اگر گویند صفات اللہ بہ مذہب اہل سنت و جماعت ہمگی ہفت اند این کثرت اسماء از کجا آمد و نیز اذن شرع بہ دیگر اسماء سوائے ازین نود و نہ نیز وارد شدہ وجہ تخصیص بہ این ہاچہ باشد از اول جواب دادہ اند کہ صفات ہر چند از ہفت بیش نیست اما افعال اللہ تعالی بسیار اند کثرت اسماء از آل جااست و از ثانی گفتہ اند کہ وجہ تخصیص بہ اعتبار این صفت است کہ من احصاها دخل

الجنة و شاید که این خاصیت مخصوص به همین اسماء است و تعیین به این اسماء هر چند در صحیحین نیست اما در حدیث ترمذی و شیخیه قی به او تعیین وارد شده کماسیاتی و گفتیم که توفیق در مشهور به نود و نه اسم است برائے آل که توفیق بمساواء این اسماء نیز وارد شده اما در قرآن به مولی و نصیر و غالب و قاهر و قریب و رب و ناصر و اعلی و اکرم و احسن الخالقین و الرحم الرحیمین و ذی الطول و ذی القوة و ذی المعارج الی غیر ذلک و اما در حدیث مانند حنان و منان و قد ورد فی روایة ابن ماجه اسماء لیست فی الروایه المشهورة کالدائم و القدیم و الوتر و الشدید و الکافی و غیرها و مراد با احصا حفظ است و نزد بعضی عمل به مقتضای هر اسم بر حسب طاقت و علم به آلها و ایمان آوردن بدان و قیام به حقوق آل که معنی تعلق و تخلق است و آل چه می گویند که بنده متصف به صفات حق و متخلق به اخلاق و تعالی می گردد و معنی وے نه آل است که به عین صفات یا مثل وے متصف می گردد و چه مثل آل را می گویند که به جمیع وجوه در میان دو چیز مشارکت باشد و وے تعالی لیس کمثله شی است بلکه مراد آل است که به وجه من الوجوه پر تو از صفات حق مناسب حال بر بنده می افتد چنانکه لفظ آل اسم را بر آل اطلاق توان کرد و الا این المشاركة للتریب برب الارباب تعالی عن ذلک علوا کبیراً و تخلق در جمیع اسماء آل است که اعتقاد معانی آل کرده به صدق همت متوجه به آل باشند و حق عبودیت در آل ادا نمایند و به قدر ممکن به آل قوله صلی الله علیه و آله قولہ صلی الله علیه و آله مائة الاواحدة تاکید است نود و نه نام را تا زیاده و کم خیال نه کنند و یا در کلمات

شبهات واقع نہ شود و تسعة و تسعين و تسعة و سبعين یا سبعة و تسعين نہ خوانند و قولہ و ہو و تر بجر واو و فتح آل بہ معنی عدد و طاق است مثلاً یکے و سہ و پنج و ہفت و اطلاق اس اسم بر ذات حق سبحانہ و تعالیٰ بہ معنی فرد است در ذات غیر قابل تجزی و انقسام و در صفات بہ معنی شبہ و لا مثل و در افعال بہ معنی لا معین و لا شریک و عدد فرد مشابہ است بہ وے تعالیٰ در بعض اسامی معانی و محبت و تر بہ معنی ثواب دادن بر آل و لہذا و تر مرعی است در بسیارے از امور شرعیہ کذا فی شرح المواقف و شرح المشکوٰۃ و عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ ﷺ ان لله تسعة و تسعين اسماً من احصاها دخل الجنة هو الله الذي لا اله الا هو اداے عبارت مقتضی آل بود کہ اسماء را بہ طریق تعداد ذکر می کرد ولیکن بہ طریق اخبار و توصیف ذکر کرد از جہت وصف کردن حق سبحانہ و تعالیٰ را بہ واحدانیت و اخبار کردن از وے بہ صفات کمال و تعلیم کردن طریق احصار و ذکر کرد اسماء تا افادہ کنند تیقظ و شوق و ذوق و لذت را بہ توحید خدا و صفات او اشعار بہ آل کہ اللہ اسم ذات است و باقی صفات اند مر او را و در ضمن اسامی تعداد نیز حاصل می گردد و در کلمہ ہوا اشارت است بہ ذات مجردہ و ہویت مطلقہ و اللہ اشارت است بہ مرتبہ جامعہ مر صفات را مجملأ و اللہ اسم علم است مر ذات واجب الوجود را کہ معبود بہ حق است و جامع است مر تمامی صفات کمال را و مبعداست از ہر نقصان و متفرد است بہ وجود حقیقی و ہر موجودے کہ جز او است فی حد ذات خود معدوم است

واستفاده وجود از وے کنند و وجود وے از آل جمت است که نسبت به وے
 دارد و روے به آل جانب آرد و این معنی است کل شی هالک الا وجهه را
 ولا موجود فی الحقیقه الا الله را و بریں تقدیر لفظ الله جامد باشد غیر مشتق و
 این یکے از دو قول خلیل و سیبویه است و ہمیں است مروی از ابو حنیفه و شافعی
 و ابو سلیمان خطابی و امام غزالی و نزد بعضے مشتق است و اصل او الہ بود و ہمزہ
 رابع حرکت حذف کردند برائے ثقل و بہ عوض او الف و لام آوردند و
 چون لام اول ساکن و ثانی متحرک بود ادغام کردند پس ہمزہ الله نظر بہ تعویض
 گویا کہ اصلیہ است و نظر بہ ذات خود و صلیہ و لذہ چون منادی واقع می شد بہ
 قطع می خوانند برائے آل کہ ہمزہ در آل جا متخف می شود برائے تعویض بہ جمت
 آل کہ تعریف ندائے بے نیاز ساخته است لفظ الہ را از تعریفی کہ حاصل می شد
 بہ لام و در ما سوائے منادی بہ وصل برائے رعایت بودن الف و لام زائد و برائے
 تعریف و برہر دو وجہ گفتہ نمی شود لفظ الله را بر غیر او سبحانہ نہ حقیقہ و نہ مجازاً اما
 در صورت بودن جلالت علم ظاہر است و اما در صورت بودن او مشتق پس از
 جمت بودن لو از اعلام غالبہ کہ اطلاق کردہ نمی شوند بر غیر کالثر یا و الصعق پس می
 گویند کہ الہ فعال است بہ معنی مفعول از الہ یالہ بفتح اللام شہما بہ معنی عبد اعبد
 پس وے از صفات اضافیہ حق سبحانہ و تعالیٰ باشد ای کونہ معبود الخلاق و قیل از
 الہ یالہ من حد سمع اذا تحیرا سرگشتہ شد زیر آنکہ عقول سرگشتہ اند در
 معرفت او و بریں تقدیر نیز از صفت اضافیہ باشد ای کونہ محاراً للعقول یا
 از ولہ کسمع اذا تحیر و تحبط عقلہ و کان اصلہ و لاہ فقلبت الواو

همزة لاستثقال الكسرة عليها استثقال الضم في وجوه وقيل اله كاعاً
 و اشاح و يرد جمع على آلهة دون او لهة و گفته شد که معنی اله قادر بر
 خلق است پس داخل صفت قدرت باشد و گفته شد آں کسے کہ نہ باشد مگر
 چیزے کہ او ارادہ کند و گفته شد کسے کہ صحیح نیست تکلیف مگر از او پس از
 صفات سلبیہ فعلیہ باشد و صحیح آں است کہ لفظ اللہ بر تقدیر بودن او در اصل
 صفت منقلب شدہ است علم مشعر بہ صفات کمال برائے اشتہار کذافی شرح
 المواقف و این اسم بہ جہت بودن وے علم ذات متصور نیست کہ متصف و
 متخلق شود بندہ بدال بہ خلاف معانی باقی اسماء کہ تخلق بدال ممکن است کما
 سیاتی پس وے اعظم اسماء باشد و برائے ہمیں باقی اسماء را اسماء اللہ گویند و بہ
 این لفظ جلیل نسبت کنند نہ عکس و نصیب بندہ از این اسم آں است کہ بہ تمام
 دل خود را مستغرق ذکر وے کند و التفات بہ ماسوائے او نہ نماید و امید بغیر
 وے نہ دارد و از غیر وے نہ ترسد و در دیدہ شہود غیر او را نہ بیند فرد:

رفت اوز میاں ہی خدا ماند و خدا

الفقر اذا تما هو اللہ این است

پس این اسم برائے تعلق است نہ تعلق واللہ اعلم بالصواب۔

الرحمن، الرحیم: این ہر دو اسم مشتق اند از رحمت من حد سمح

بہ معنی الانعام مانند غضبان از غضب و علیم از علم و رحمت بہ معنی رقت و نرمی
 دل است بیکہ می خواہد احسان و شفقت را و بہ این معنی مستحیل است وجود او در

حق سبحانہ و تعالیٰ پس گفتہ اند کہ اشتقاق اسماء اللہ تعالیٰ از صفاتے کہ مستحیل الاطلاق اند بر وے سبحانہ بہ اعتبار آثار آل صفات است کہ افعال اند نہ بہ اعتبار مبادی آل ہا کہ افعال اند مثلاً اثر رحمت احسان است و انعام پس اشتقاق رحمن و رحیم از رحمت بہ معنی انعام و احسان باشد یعنی المعمم و المحسن نہ بہ معنی رقیق القلب و رحمن ابلغ است از رحیم بہ جهت دلالت زیادتی الفاظ بر زیادتی معنی و آل زیادتی یا بہ اعتبار کمیت افراد محسن الیہ است چنان کہ وارد شدہ یا رحمن الدنيا لا نه یعم المومن و الکافر و رحیم الآخرة لا نه یختص المومن و یا بہ اعتبار کیفیت نعم چنان کہ وارد شدہ یا رحمن الدنيا و الآخرة و رحیم الدنيا زیرا کہ نعمت ہائے اخرویہ ہمہ بزرگ و جسام اند و نعمت ہائے دنیا دو قسم است بزرگ و حقیر و اطلاق رحمن بر غیر او سبحانہ درست نیست زیر اکہ معنی وے مفیض الخیر و مرید الانعام علی الخلق است با تم الوجوہ و اکملہا بہ محض جود و عنایت خود بے شائبہ غرض و داعیہ عوض و این معنی در حق غیر وے سبحانہ ممکن نیست لان من عداہ فهو مستفیص بلطفہ و انعامہ یرید بہ جزیل ثواب او جمیل ثناء او یرز مل حب المال عن القلب و گفتہ شدہ است کہ معنی این ہر دو اسم معطی جلائل المعمم و دقا لہا است مع کون الرحمن ابلغ و بہ جهت عدم اطلاق این اسم بر غیر وے سبحانہ مقدم کرد او را بر رحیم از جهت بودن او مانند اسم علم کالموصوف و بودن رحیم صفت و نصیب بندہ از این اسم آل است کہ چون شناخت کہ منعم حقیقی و ولی نعمت او است باید کہ توکل کند بر وے و ہمہ کاہلی خود را بہ وے سپارد و بہ کلیہ خود متوجہ بہ جناب رحمت او باشد و از

غیر وہ مدد نہ جوید و بغیر وے روئے نیارد و این وجه تعلق بہ این دو اسم
 است و تعلق آن است کہ رحمت کند بندگان خدا را و بہ ہمہ نظر بہ عین رحمت
 کند و در ازالہ مشر سخی کند و تا تواند حاجت محتاجان بر آرد و بہ طریق عنایت و
 ارادہ خیر بہ غرض و عوض اگر چه حقیقت رحمت از آدمی وجود پذیر نہ بود و بے
 غرض و عوض نہ باشد واللہ اعلم۔

الملک: بادشاہ صاحب ملک و ملکوت متصرف در دو عالم بہ ایجاد و

اندام و احیا و امانت و منع و عطاء و اعزاز و اذلال مستغنی در ذات و
 صفات خود از ہر موجود و محتاج بہ وے در ذات و صفات خود از ہر موجود
 پس ہر چیز ما سوائے او مملوک و منقاد او است و نیست ہیچ کسے کہ رد کند ارادت
 و مراد وے را و وے مستقل و مستبد است بہ تقدیر و تدبیر یفعل ما یشاء و حکم ما
 یرید و او است بادشاہ حقیقی علی الاطلاق و حاکم بہ ہر چہ خواهد در انفس و آفاق و
 ملک اخص و ابلغ است در لغت از مالک زیرا کہ ملک متصرف است در رعایا بہ امر
 و نہی و مستولی است بر آل ہا ہر تضرے کہ خواهد از او متصور است در رعیت
 ہر چند بہ اعتبار شرع مشروع نہ باشد بہ خلاف مالک کہ استیلاء او بہ این درجہ
 نیست پس ہر ملک مالک است در لغت و ہر مالک ملک نیست و قیل معنی
 الملك من يمتنع اذلاله فمر جعه صفته فعلية سلبية و قیل معناه التام
 القدرة فمر جعه صفة القدرة و چون بندہ شناخت کہ بادشاہ علی الاطلاق او
 است بندہ در گاہ و گدائے کوئے او باشد و طلب عزت از آستان خدمت و طاعت

وے کند و چون دانست کہ ہرچہ ماسوائے او است مسخر و منقاد حکم و قضا او است واجب است کہ تعلق کند بہ جناب قدرت وے و بے نیاز شود از مردم بالکلیہ و ظاہر نہ کند احتیاج خود را بہ ایشان و یتیم و امید نہ دارد از ایشان و تخلق بہ این اسم آل است کہ تصرف کند در مملکت نفس و قلب و قالب خود و مالک گردد و قوی و جوارح خود را و مسخر گرداند ایشان را بر طاعت حق و بہ حکم شرع تا بادشاہ عالم وجود باشد و در طالبان و مستر شدان نیز تصرف کند از بعضی مشائخ و وصیت خواستند فرمود بادشاہ دنیا و آخرت باش یعنی قطع کن حاجت شہوت خود را از دنیا زیرا کہ بادشاہی در بے نیازی است و هو علی زنة کتف صیغة الصفة المشبهة من الملك بالضم بہ معنی بادشاہی۔

القدوس :- بضم قاف و تشدید ال مہملہ مضمومہ پیش و او ساکنہ

در آخر سین مہملہ و بہ فتح قاف نیز خواندہ شد و ہواغت فیہ مشتق است از قدس بہ معنی پاک بودن یعنی بہ غایت پاک و منزہ از سمات نقصان و لوازم حدوث و امکان بلکہ منزہ و پاک از دریافت حس و ادراک فکلما خطر ببالک فاللہ و راء ذالک نصیب ہندہ از این اسم آل است کہ بہ داند کہ ممکن نیست وصول بہ جناب قدس وے مگر بعد از عروج از عالم حس و خروج از حظوظ جسمانیہ و تصفیہ لوح قلب از نقوش اغیار و تنزیہ باطن از ہرچہ ماسوائے حق است گفت امام غزالی قدس ہندہ تطہیر او است علم خود را از تعلق بہ تمہیلات و محسوسات و موہومات و ارادت خود را از حظوظ بخریہ کہ راجع اند بہ شہوت و غضب تاباقی

نہ ماند وے را حظے مگر در رضاء خداوند شوقے مگر بہ لقائے وے و نہ شادی مگر بہ
قرب وے تعالیٰ شانہ و این اسم از جملہ صفات سلبیہ است واللہ اعلم۔

السلام: بہ وزن کلام مصدر است بہ معنی سلامت ای البراءة من
العیوب از حد سمع و صف بہ للمبالغة و معناه ذوالسلامت من کل نقص و
آفت یعنی سالم است ذات وے از عیب و صفات وے از نقصان و افعال وے از
شرکت نہ در ضمن وے خیر و حکمت باشد و افعال وے تعالیٰ بالذات خیر اند و
شریت بہ عارض است مصرع:

بد بہ نسبت باشد این را ہمہ ہاں

و طبی در فرق میاں قدس و سلام گفته کہ قدس دلالت می کند بر براءة از نقص
ذاتی کہ مقتضائے ذات بود و سلام بر نزاہت از تقصیر کہ عارض گردد بہ عروض
آفت و بعضے گفته اند کہ قدس در ازل است و سلامت در لایزال و این
قریب بہ اول است و بر این تقدیر سلام صفت سلبیہ باشد و قبیل معناه منہ و بہ
السلامت ای سلامت بخش مومنان از آفات کفر در مبداء و از عذاب در معاد
پس صفت فعلیہ باشد و قبیل یسلم علی خلقہ یعنی سلام دہد بر خلق خود در
بہشت قال تعالیٰ سلام قولاً من رب رحیم پس صفت کلامیہ باشد امام غزالی
گفت ہر بندہ کہ سلامت ماند از غل و غش و حقد و حسد و شرت دل وے و
سلامت ماند از معاصی و آثام تن وے و سلامت باشد از واژگونی صفات در اخلاق
وے است سلام از بندگان حق مشرف بہ قرب از جناب سلام تعالیٰ و تقدس و مراد

از واژگونی در صفات آل است که عقل و اسیر شهوت و غضب گردد و صواب آل است که شهوت و غضب اسیر عقل و مطیع و باشند و وصف کرده نمی شود به سلام و اسلام، مگر کسی که سلامت مانند مسلمانان از دست و زبان وے، واللہ اعلم۔

المومن: بر صیغه اسم فاعل از ایمان بمعنی واهب الامن و قریء

بالفتح بمعنی المومن به علی حذف الجار کذا فی البیضاوی یعنی امان دهنده خلق را به پیدا کرد اسباب امان و آلات آل چنان که اعطاء حواس و جوارح و اغذیه و ادویه و پوست و جنون و اسلحه و جنود و اعوان و انصار در دنیا و امان دهنده از فزع اکبر و آفات آخرت به کلمه توحید چنان که فرمود لا اله الا الله حصنی و من دخل حصنی امن من عذابی بلکه این کلمه حصن است از آفات دارین فعلی الاول صفت فعلیه و علی الثانی کلامیه و فی الحقیقت آل چه ماسوائے حق است همه محل آفات و مخافات و هلاک و فساد است و نیست هیچ امن در حق هیچ مخلوق مگر از جناب قدس پس او است مومن مطلق و از جمله افاده امن است که تلقین کرده است مومنان را حجج و براین بر حفظ عقاید دینیہ و قواعد شرعیہ و توفیق داده است برائے حفظ عصمت از معاصی او المصدق لنفسه فیما اخبر به کالو احدانیة یعنی تصدیق کننده خود در آن چه خبر داده است از او مثلاً توحید قال تعالی شهد الله انه لا اله الا هو فصفته کلامیه و تصدیق کننده خود به ایجاد موجودات و اظهار مکنونات قال تعالی سنر بهم آياتنا فی الآفاق و فی

انفسهم افلا يبصرون فصفته فعلیه یا مصدق پیغمبر اں خود یا بہ قول نحو قولہ
 تعالیٰ محمد رسول اللہ فصفته کلامیہ و یا بہ خلق معجزات و الہ بر صدق اں ہا فصفته
 فعلیہ و حق بندہ اں است کہ چون دانست کہ او است تعالیٰ شانہ مومن از شر نفس
 و شر شیطان التجا آرد بہ جناب دے و امن طلبد از دے از جمیع آفات و مخافات
 ظاہرہ و باطنہ و تخلق بہ ایں اسم اں است کہ ایمن دارد خلق را از شر خود و
 سبب دفع خوف و ہلاک ایشاں گردد در دین و دنیا ایشاں و سزاوار ترین بندگاں
 بہ اسم مومن کے است کہ سبب امن خلق گردد از عذاب خدا بہ ہدایت کردن
 ایشاں را در دین چناں کہ انبیا صلوات اللہ و سلامہ علیہم خاصہ حضرت
 سید المرسلین علیہ و علی آلہ افضل الصلوات و اکمل التسلیمات و پیروان ایشاں از
 صحابہ و تابعین و علمائے دین رضوان اللہ علیہم اجمعین و بدال کہ چناں چہ باری
 تعالیٰ مومن است بہ خلق اسباب امن ہم چنینی مخوف است بہ خلق اسباب خوف
 و بودن او تعالیٰ مخوف منافات نہ دارد و بہ بودن او مومن چناں چہ بودن او معز
 منافات نہ دارد بہ بودن او مدل و قابض و باسط و ضار و نافع و لیکن اطلاق مخوف
 در شرع نیامدہ و اسمائے اللہ تعالیٰ توفیقی است کما سبق۔

المہیمن: بر صیغہ اسم فاعل بہ وزن مد حرج و فی القاموس یمن کامن
 و الطائر علی فراخہ زقہا و علی کذا صار رقیباً علیہ و حافظاً و
 المہیمن بفتح المیم الثانیہ من اسمائے اللہ تعالیٰ فی معنی المومن من
 غیرہ من الخوف او ما من بہمز تین قلبت الهمزة الثانیہ یاء ثم

الاولیٰ ہاءُ او ہو بمعنی الامین او الموتمن او الشاہد انہما والزق چینہ
 دادن مرغ چہ را بہ منقار والامین ای الصادق فی القول و الموتمن الایتمان
 امین داشتن پس مہیمن یا بہ معنی گواہ است و شاہد است بہ علم پس از صفت علم
 باشد و یا شاہد است بہ تصدیق بہ قول پس از صفت کلام باشد و یا بہ معنی امین
 یعنی راست گو در قول است پس از صفت کلامیہ باشد و یا معنی نگہبان یعنی باقی
 دارندہ صور اشیاء را و یا بہ معنی آل کہ امین کند دیگرے را از خوف بہ خلق
 اسباب امن کہ معنی رقیب است با زیادتی مبالغہ در حفظ و در این دو صورت
 صفت فعلیہ باشد امام غزالیؒ گفتہ معنی دے در حق باری تعالیٰ آل است کہ دے
 سبحانہ قائم است بر خلق بہ اعمال و ارزاق و آجال ایشاں و قیام دے تعالیٰ بہ
 اطلاع و استیلاء و حفظ است و ہر کہ مشرف و مطلع است بر کنہ چیزے و
 مستولی است بر آل و حافظ است مرآں را مہیمن است و جمع نمی گردد این
 معانی بروجہ اطلاق و کمال مگر دے را عزوجل و بندہ را باید کہ چون شناسد کہ خدا
 تعالیٰ مہیمن و رقیب است بر احوال ظاہر و باطن او مراقبہ کند این معنی را در احوال
 خود و شرم دارد از دے کہ ناشائستہ کند و در زبان این قوم این ہمہ مراقبہ گویند و
 تخلق بہ این اسم آل است کہ مراقب و محافظ باشد بر دل خود و مشرف و مطلع
 بود بر احوال و اسرار دے و غالب و مستولی گردد بر راست و درست از
 احوال خود پس مہیمن گردد نظر بہ نفس خود و چون قیام نماید بہ حفظ احوال بندگاں
 بر نہج سداد و رشاد حظ دے ازین صفت او فرد اتم باشد و در شرح قاری بر
 حصن حصین نوشتہ المہیمن الرقیب الحافظ لکل شی من ہیمن الطائر

اذا نشر جناحیه علی فرخه صیانة له علی ما ذکره الشیخ المصنف فی شرحه للمصایح واللہ اعلم۔

العزیز: قیل معناه لا اب له ولا ام و قیل لایحط عن منزلته و یقرب من هذاتفسیرة بالذی لا یرام او الذی لا یخالف او الذی لا یخوف با لتحدید و قیل لا مثل له و هو بهذا المعنی و بالمعنی الاول مشتق من عز الشی یعزه بالكسر فی المستقبل اذا لم یکن له نظیر و منه عز الطعام فی البلد اذا تعزز و حاصل الکلام یرجع الی صفته سلبیة و قیل یعذب من اراده و قیل علیه ثواب العاملین فیرجع الی صفة فعلیة هی التعذیب او الاثابة و قیل القادر و العزة القدرة و الغلبة و منه المثل من عز بزای من قدر و غلب سلب کذا فی شرح المواقف، اے غالب و قوی و ایس صفات بروجه تمام و کمال جز در حق سبحانه و تعالی جمع نہ گردد مگر آل کہ وے تعالی وے را از فیض خود عزت نصیب کند قلله العزة و لرسوله و للمؤمنین و کسے کہ شناخت کہ او است تعالی عزیز عزت از وے خواهد و عزت راجز در خدمت و طاعت وے نہ جوید و بہ ہیچ مخلوقے بہ نظر عزت و جلال، نہ نگرند مگر کسے را کہ وے عزت بخشیده و عزیز گردانیده بیت:

عزیزی و خواری تو بخشی و بس

عزیزے تو خواری نہ پیدز کس

و وجه تخلق آل کہ بر نفس و هوای خود غالب بود و قوت و صولت وے بر نفس

و شیطان سخت باشد و آبروئے خود را بہ طمع و سوال مذلت برد در اہل دنیا نہ ریزد و اظہار احتیاج بغیر وے تعالیٰ نہ کند و در علم و عمل عدیم المثل و صعب الوصول گردد چنان کہ کسے را بہ معرفت کنہ حال وے راہ نہ بود واللہ اعلم۔

الجبار: بہ تشدید موحده بر صیغہ مبالغہ از جبر بہ معنی اصلاح و نیکو کردن حال کسے یعنی مصلح امور خلایق و نیکوکنندہ آں و منہ جبر العظیم ای اصلحہ یا از جبر بہ معنی اکراہ بہ زور و غلبہ بر کارے داشتن یعنی اکراہ می کند خلق را و بہ زور بر می دارد آں ہارا بر چیزے کہ ارادت می کند و بہ ایں ہر دو معنی صفت فعلیہ باشد و بہ معنی بلند کہ کسے بہ او نہ رسد و آں سبحانہ بلند است از احاطہ افکار و ابصار و منہ فخلہ جبارہ وقتے کہ دراز باشد و کوتاہ شود دست از بلندی او پس صفت اضافیہ سلبیہ باشد و کسے کہ باک نہ دارد بہ چیزے کہ بودہ و بہ چیزے کہ نہ بودہ ای الذی الایتمنی مالا یکون ولا یتلھف علی مالہ یکن فمرجعہ الی الصفات السلبیة و قیل ہو العظیم ہکذا نقل عن ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ و فسر العظیم بان انتفت عنہ صفات النقص فمرجعہ صفته سلبتہ و قیل انتفت عنہ صفات النقص و حصل لہ جمیع صفات الکمال فیرجع الی الصفات السلبیة الثبوتیة معاً و چون ہمگی ایں صفات بہ اکمل الجہات جمع نمی شود مگر در حق سبحانہ و تعالیٰ بندہ باید کہ ہمیشہ در حضرت جبار تعالیٰ شانہ شکستہ دل نیازمند و ملتجی بہ جناب وے باشد تا شکستگی او را بسمگی و خراب حالی او را اصلاح حاصل آید و در او امر و احکام او امتثال و استسلام

نماید و از حول و قوت خود مبری باشد و تدبیر و اختیار ترک کند تا به صفت عبادت و عبودیت متصف گردد و وجه تخلق به این اسم آن است که نقائص به نفس خود را به تحصیل کمال و اشکمال فضائل جبر نماید و در مقام اصلاح بوده ساحت حال خود را از فساد و اختلال پاک گرداند و بر نفس سرکش مسلط و غالب بوده او را به ملازمت تقوی و مواظبت طاعات حاصل گرداند و ہمیں قیاس نسبت به خلق خدا جابر کسور و مصلح احوال و دستگیر شکستگان باشد و در اجراء امور شریعت به امر معروف و نہی منکر غالب و مسلط بود و جبر کند و ہمت بلند دارد واللہ اعلم۔

المتکبر: بہ معنی العظیم اے کسے کہ نیست در اوصاف نقص یا کسے کہ نیست در اوصاف نقص و ہست در او جمیع صفات کمال و امام غزالیؒ گفتہ متکبر مطلق آن است کہ بہ بند کل ماسوائے خود را حقیر نسبت بہ ذات خود پس اگر این روایت صادق است تکبر حق است و صاحب او محق و متصور نیست این مگر در حق سبحانہ و تعالیٰ و اگر کاذب است تکبر باطل است و متکبر مبطل انتہا و ہر کہ کبریائے حق را شناسد باید کہ دل خود را مستغرق کبریائے او گرداند و تواضع و تذلل لازم گیرد و در بندگی و تہنیز او امر او سرگرم باشد و وجہ تخلق بہ این اسم آن است کہ آن چہ سوائے وصول بہ جناب قدس و تعالیٰ و اسباب وصول بہ آن جناب است ہمہ را خورد و حقیر داند حتی کہ مثل ذات آخرت نیز در پیش نظر ہمت او وجودے نہ داشتہ باشد و بہ زخارف دنیا و حطام آن و لذات و شہوات نشات

تعلق سر فرود نیارد و این ہا را قدرے نہ نہد از جہت علو شان انسانیت و
 رفعت مکان وے نہ از جہت تعظیم نفس و تکبر ذات خود واللہ سبحانہ اعلم و قیل
 المتکبر ذوالکبریا و العظمة و قیل المتعالی عن صفات الخلق و قیل
 المتکبر علی عتاة خلقه و قیل هو عبارة عن کمال الذات و کمال
 الوجود و کمال البقاء ولا یوصف به علی وجه الاستحقاق الا اللہ
 سبحانہ کذا فی شرح القاری علی الحصن۔

الخالق، الباری، المصور: خالق بہ کسر لام و باری بہ ہمزہ در

آخر و جائز است لبدال او بہ تہیت در وقف و مصور بہ تشدید و او مکسورہ اسم
 فاعل از تصویر این ہر سہ اسم در معنی پیدا کردن و آفریدن برابر اند اما ہر یک بہ
 وجہ متمیز است از دیگرے پس خالق بہ معنی اندازہ کنندہ و تقدیر کنندہ است بیش
 از ایجاد بہ منزلہ مهندس کہ اندازہ می کند کہ بنا را چہ قسم و چہ طور باید از قوت بہ
 فعل آورد و باری بہ معنی آفرینندہ و پیدا کنندہ بہ منزلہ بانی و مصور بہ معنی پیدا کنندہ
 صور مختلفہ و تراکیب متفاوتہ را بہ منزلہ نقاش پس رتبہ یکے مقدم است بر
 دیگرے و ہر چہ از عرش تا تحت الثریٰ است ہمہ بہ خلق و ایجاد و تصویر او
 است تعالیٰ شانہ و بعھے گفتہ اند الخالق الذی او جدا لاشیاء بعد ان لم تکن
 موجودہ و الباری هو الذی خلق لا عن مثال سبق او خالق الخلق بر یا
 من التفاوة و المصور الذی صور جمیع الموجودات و ربھا فاعطی
 کل شیء منها صورة خاصتہ تمیز بہا عن غیرھا علی اختلاف انواعھا و

کثرت افرادها و بندہ را باید کہ از ہر آفریدہ بہ آفریدہ کار راہ برد و از ہر صورت مشاہدہ مصور نماید مصرع:

ہر وقتے دفترے است معرفت کردگار

و دائماً در تذکر و استبصار و نظر و اعتبار باشد و تخلق بندہ بہ این اسما جز بہ سبیل مجاز نہ بود و چہ خالق ہمہ اشیاء پروردگار تعالیٰ است مگر آن کہ آدمی را کسبے و معاشرتے است در افعال خود کہ بہاں کسب کمالات و اکتساب طاعات و تحصیل صور علیہ از روحانیات و جسمانیات در ذات خود تواند نمود و بعضے گفتہ اند کہ تخلق بہ این اسما آن است کہ وقتے کہ آدمی از وظائف عبادت پردازد کہے و کارے کند و وجہ حاصل نماید کہ موجب جمعیت و بقائے بدن دے باشد و فیضے از او بہ مردم بہ رسد الکاسب حبیب اللہ این است واللہ تعالیٰ اعلم۔

الغفار: علی صیغۃ المبالغۃ از مغفرت و غفران بالضم بہ معنی آمرزیدن و پوشیدن و خدائے تعالیٰ امر زندہ و گناہاں عباد و پوشندہ و عفوکنندہ عیوب و آثام آل ہا است در مبداء معاد قاذورات باطنی لبدان ہند گال را بہ جمال ظاہری پوشیدہ و بر خواطر مذمومہ و ارادت قبیحہ ہیج یکے دیگرے را مطلع نہ ساختہ بیت:

نعوذ باللہ گر خلق غیب داں بودے

کے زدست کے در جہاں نیا سودے

و بہ این تقدیر معنی غفار و ستار یکے باشد و لیکن در این روایت ستار مذکور نیست و در صورتے کہ مذکور بودے غفار را بر مغفرت ذنوب حمل کردہ می شد و ستار را بر

ستر عیوب، چنان کہ در بعضی اوجیہ آمدہ یا غفار الذنوب و یا ستار العیوب و
 قيل معناه المرید لا زالة العقوبة عن مستحقها فهو راجع الى صفة
 الارادة و بندہ چوں بہ داند کہ وے سبحانہ و تعالیٰ غفار الذنوب است از مغفرت
 و رحمت وے نا امید نہ باشد، و دست رد بر سینہ مجرم نہ زند و چون دانست کہ ستار
 العیوب است از شکرانہ این نعمت غافل و فارغ نہ باشد و لیکن باید کہ بد اں مغرور نہ
 گردد و از توبہ و انابت باز نماند و تاخیر در آل جائز نہ دارد و وجہ تخلق بہ این اسم
 ظاہر است کہ از جرائم مردم در گزر و عیب ہائے ایشان بہ پوشد واللہ اعلم۔

القہار: بہ تشدید ہا بر صیغہ مبالغہ قاہر مشتق از قہر بہ معنی غلبہ کردن و چیرہ
 شدن بر کسے و لہذا فرمودہ اند کہ معنی وے الغالب علی جمیع الخلاق است
 و هو القاهر فوق عباده او غالب لایغلب فهو صفت فعلیہ سلبیہ و
 وے تعالیٰ غالب است شکنندہ پشت جبار اں و متکبر اں و مملک و خوار کنندہ عتات و
 سرکش اں است تمام مخلوقات پیش قہر ماں جلال وے مغلوب و مقہور و خوار و
 عاجز و مجبور است لمن الملك اليوم لله الواحد القہار و ہر کہ شناخت
 قہاریت او را از مکر و قہر ناگہانی او ترساں و لرزاں باشد و از غایت خوف - بلتجی بہ
 جناب لطف و کرم وے گردد و قہار از بندگاں آل است کہ سطوت سلطان
 عزت و قہر ماں جلال بر اعدائے دین از جن و انس و شیاطین غالب و چیرہ باشد و
 مدخل ایشان بر وے وقت و حال خود بر بند تا از طریق حق بیروں نیارند و از
 سلوک آل مانع نہ باشند و اعدی عدوئے وے کہ نفس است در میان دو پہلوئے

۱۱

ے۔ نورانیت قلب مسخر و مطمئن باشد و بہ طاعت و بندگی آرام گیرد و خلق را بز
 جرم قتل و ضرب بہ ترک حدود شرع و نفس را بہ ترک آداب و سنن و اشتغال بما
 لایعنی و بے ہودہ تادیب و سیاست نماید و از جملہ قہاراں مردانند کہ ہر کہ بہ
 ایشان بہ معارضہ و مقاومت بر آید مقہور و مغلوب گردد و صاحب فتوحات مکیہ ہر
 نیک از آیات قرآن را نسبت بہ یکے از اولیاء می کند و می گوید این تسبیح محی الدین
 عبدالقادر است رضی اللہ عنہ و هو القاهر فوق عبادہ۔

الوہاب: بہ تشدید ہا بر صیغہ مبالغہ واہب از وہب، وہبتہ بہ معنی بخشیدن و عطا
 کردن و دے سبحانہ کثیر الہبتہ و دائم العطا ہا است بخشش او را انقطاع و عطاء او
 را انتها نیست و ہبہ حقیقی آل است کہ حالی باشد از عوض و غرض چہ ہبہ کہ بہ
 غرض و عوض باشد اگر چہ در صورت ہبہ است در معنی بیع است پس وہاب بہ معنی
 جواد است و اسم جواد در این روایت نیست و یافتہ نمی شود جود و موہبت حقیقی
 مگر در حق او سبحانہ و تعالیٰ مثنوی!

پیش ز استحقاق بخشیدہ عطا

دیدہ از ما جملہ کفران و خطا

اے بہ دادہ را نگال صد چشم و گوش

بے ز شوت بخش کردہ عقل و ہوش

و بندہ چوں شناخت کہ واہب حقیقی او است ہمہ از دے خواهد و بغیر دے طمع نہ
 کند و خواہش ہر چند شوار باشد در طلب آل حیانہ کنند و تخلق بہ این اسم آل

است که بذل کند هر چیز که در دست او است هر چند جان عزیزش باشد بے
ملاحظه حظ عاجل و ثواب آجل در راه خدا تعالی و اگر چه جو دوہبہ ء انسان خالی از
غرض ثنائے عاجل و ثواب آجل صورت نمی بندد و اما مہما لکن سعی نماید واللہ
اعلم و هذا الاسم من صفاته الفعلية -

الرزاق: بر صیغہ مبالغہ رازق بہ معنی روزی رسانندہ ہر کرا بہ خواہد

از حیوانات از ماکول و مشروب و ملبوس بہ موافقت حکمت و مناسبت حال و این اسم
از صفات فعل است و رزق بر دو قسم است محسوس و معقول، محسوس بدان را
است و معقول ارواح را و نیز رزق مضمون است کہ لطف باری بہ ضمانیت آل
ایتادہ و این شامل است تمام جانداراں را کہ و ما من دابة فی الارض
الا علی اللہ رزقها و رزق موعود کہ برائے متقیان بے تعب و مشقت از جائے کہ
توقع نہ دارند می رسد بہ موجب وعدہ او سبحانہ کہ و من یتق اللہ ینجعل لہ
مخرجاً و یوزق من حیث لا یحتسب و از این ہر دو قسم آل چہ رزق مقسوم
است می رسد خواہ مضمون باشد خواہ موعود و بندہ چون شناخت کہ وصف رازقہ
منحصراًست در حق سبحانہ باید کہ روزی را از او طلبد و بر او توکل کند و بغیر دے التجا
نیارد و اضطراب نہ کند کہ مصرع!

رزق تو بر تو عاشق تراست

و واسطہ شود میان پروردگار تعالی و بندگان او در وصول ارزاق جسمانیہ و
روحانیہ بہ انفاق و تعلیم و ارشاد و دعائے خیر و با اہل و عیال و ہر کہ در مؤنت

اوست معیشت بہ کشاد کند و نفقہ برایشال تنگ نہ گرداند و از ورود مہمان دل
تنگ نہ کرد و فرد:

شکر بجا آر کہ مہمان تو!

روزی خودی خورد از خوان تو

واللہ اعلم۔

الفتاح: بر صیغہ مبالغہ از فتح بہ معنی کشادن و اوسبحانہ کشانندہ ابواب

رزق و رحمت و علم و معرفت است بر روی ہندگان خود و بہ معنی آسان کردن و او

است سبحانہ میسر العسیر و بہ معنی آفریدن فتح و نصرت و اوسبحانہ فتح و نصرت دہندہ

است۔ انبیاء مرسلین و اتقیاء و مومنین را بر اعدائے دین قال تعالیٰ اذا جاء

نصر اللہ و انا فتحنا لک فتحاً مبیناً و بر این تقادیر از صفات فعلیہ باشد و گفتہ

شد کہ فتح مشتق است از فاحہ بالضم و التحفیف بہ معنی الحکم اے الحاکم و منہ قولہ

تعالیٰ ربنا افتح بیننا و بین قومنا بالحق اے حکم و لو است فیصل دہندہ و حکم

کنندہ در خصوص مہماور دنیا و آخرت لما در دنیا بہ واسطہ اسباب و لما در آخرت پس

بے واسطہ و بے حجاب و حکم او یا بہ اخبار است پس صفت کلامیہ باشد یا بہ قضا و قدر

پس راجع بہ صفت فعلیہ ارادت و قدرت باشد و گفتہ شد کہ حاکم در این جملہ معنی

مانع است مشتق از حکمت اللجام و آل آہنی است در لجام کہ مانع می شود اسپ را از

سرکشی و در این وقت راجع بہ صفت فعلیہ باشد و او است مانع ہر چیز را کہ بہ خواہد

از منافع و باجملہ فتح اسمے جامع است مر فتح ابواب خیرات و افاضہ انواع برکات را و

باندہ چوں دانست کہ او است تعالیٰ فتاح باید کہ بہ نشیند بر در کرم وے بہ امید فتح و نصرت و انتظار حصول فضائل بے ملال و استعجال با تسلیم و سکوت تحت جریان حکم او و ہمہ در ہارا بکل بر خود بہ بند و تخلق بدیں اسم ہداں است کہ سعی کند کہ در بر روئے طالبان خیر از مال و علم بہ کشاید و فصل خصومات میان مردم بہ کند و مظلوماں و در ماندگاں را نصرت دہد واللہ اعلم۔

العلیم: فعیل برائے مبالغہ است اے دانا بہ وجہ اتم و اکمل بہ ہر چیز از کلی و جزئی و موجود و معدوم و ممکن و محال و بمالا یکون ولو کان کیف یکون و وے تعالیٰ عالم است بہ ہر چیز از آشکارا و نہاں و بہ خطرات دل و آں چہ ہنوز مخطور نہ شدہ و غیر متناہی است معلومات وے و چوں معلوم شد کہ او سبحانہ علیم است بہ ظواہر و سراہر باید کہ خود را از آں چہ نہ باید و نہ شاید پاک باید کرد، و ملاحظہ علم خالق را بر علم مخلوق مقدم باید داشت و حظ عبد از این اسم آں است کہ بہ تحصیل علوم دینیہ و تکمیل آں و ادراک حقائق و معارف کہ سبب تکمیل نفس و باعث بر عبادت گردد و موجب صلاح ظاہر و باطن شود چہ علم مستوجب ہمہ این ہا است بہ دعا و نداء رب زدنی علماً مشغول و مستغرق باشد و ہو من صفاتہ الحقیقیۃ واللہ اعلم۔

القابض، الباسط: قبض گرفتن و تنگی و بسط گسترانیدن و فراخی ضد

یک دیگر اند، و وے تعالیٰ تنگ می کند رزق ہر کہ را خواهد و فراخ می گرداند ہر کہ می خواهد، رزق حسی باشد یا معنوی کہ ارواح را است یا قبض می کند جاں ہارا از

بدان و رقت امانت و بسط می کند آل ہا را در وقت اختیار، یا قبض می کند ارواح را در خواب و بسط می کند در بیداری یا قبض می کند دل ہا را بہ حزن و ملالت بہ تجلی صفات قہریہ جلالیہ و بسط می کند بہ فرح و مسرت بہ ظهور صفات لطیفہ جمالیہ و گفتہ اند کہ قبض می کند صدقات را از اغنیاء و بسط می کند آل را بر فقر او چوں بندہ دانست کہ قابض و باسط او است تعالیٰ شانہ بر قبض صبر کند و امیدوار بسط باشد فان مع العسر یسراً ان مع العسر یسراً و بر بسط شکر و رزد و ترس کار باشد و ہر جا کہ قبض و بسط پند از او داند و امام غزالیؒ گفتہ کہ قابض و باسط از بندگان آل است کہ قبض می کند دست ہائے بندگان را تہویف و انذار بہ جلال خدا و کبریائی او و بہ فنون عذاب و بلائے او و بسط می کند بخارات در آل بہ لطف و عطائے او بصنوف آلاء و نعمائے او یا قبض می کند و تنگی می آرد و مغل می کند بہ حقائق اسرار الہیہ از غیر اہل آل و افاضہ و نشر می کند بر اہل انہما و بعضے گفتہ اند کہ تخلق بہ این دو اسم آل است کہ بانفس بد فرما و با ہر کہ در تحت ضبط و سیاست است، بہ این دو صفت معاملہ بچند تا تربیت بہ کمال باشد، ہر گاہ بسیار ملالت و سامت بدیشاں رسد بہ بسط دفع کند و ہر کار بسیار جرات کنند و دلیر شوند بہ قبض ضبط آل نماید و گفتہ اند کہ در سیاست نفس اگر بر طاعت و بندگی آرام دارد از حد تجاوز نہ باید کرد تا پشتر مردہ و ملول کار نہ کند کہ طاعت بہ انبساط و نشاط بہ قبول نزدیک تر است، اما اگر در پے ہوا و ہوس رود و متابعت شیطان کند تدبیر سیاست بلیغ نماید فرہ:

گر کنی یک آرزوئے خود تمام
از تو صد ابلیس زاید و السلام

الخافض، الرافع: خفض فرو داشتن و رفع برداشتن یعنی فرودی

آرد کافراں را بہ بد بختی و برمی دارد مومناں را بہ نیک بختی و برمی دارد
دوستاں را بہ نزدیک گردانیدن و فرودی آرد دشمنان را بہ دور گردانیدن و
فرودی آرد کسے را کہ می خواهد بہ اسفل السافلین طبیعت و برمی دارد بعضے را بہ اعلیٰ
علیین محبت و فرودی آرد یکے را بہ درجات تجسم و برمی دارد دیگرے را بہ جناب
نعیم و ایں دو صفت را مراتب و درجات است و بندہ چون شناخت کہ وے تعالیٰ
خافض و رافع است باید کہ پناہ برد بہ وے از فرودی مرتبہ و مجاورت اشتیاء و
در خواهد از او بلندی درجہ و مصاحبہ علما و اتقیا در ہر دو جہاں و یرفع اللہ
الذین آمنوا و الذین او تو العلم درجات و تخلق آل است کہ پست گرداند
باطل را و بالا کند حق را و خفض کند اعدائے دین را و دشمنی دارد بہ ایشاں و
رفع کند دوستاں حق را و دوستی آرد بہ ایشاں کہ افضل الاعمال الحب لله و
البغض لله است و مرتبہ نفس را کہ اعدی الاعادی است خفض کند و مقام دل و
روح را رفع کند و مرتبہ برادران دین و مشائخ یقین را بلند و بالا بیند و مقام خود را از
ہمہ پست داند و خود را نہ بیند و اگر بیند دنی و ناکس بیند مثنوی:

ہنرمندے کہ رہ را پاوسر دید

ز خود عیب وزہیگانہ ہنر دید

حکیمانے کہ دور اندیش بودند

دوائے خلق و درد خویش بودند

المعز، المذل: اسم فاعل است از اعزاز عزیز گردانیدن و از

اذلال خوار گردانیدن و او سبحانہ عزیز می گرداند ہر کہ را می خواهد در دنیا بہ ہدایت و توفیق طاعت و نگاہ داشت وے از ضلالت و بطلالت و در عقبی بہ غلو درجات و نعیم جنات و رویت پاک ذات خود و خواری گرداند کسے را کہ می خواهد بہ اضعاد این صفات امام غزالی گفت او است کہ می دہد ملک را ہر کرامی خواهد و می کشد ملک از ہر کہ می خواهد و عز دائم و ملک دائمی در اخلاص از ذل حاجت و اسیری نفس و غلبہ شہوت و وصمت جہل آں است پس کسے کہ برداشتہ شد حجاب از دل او و مشاہدہ کرد جمال حضرت عزت را و روزی کردہ شد اورا قناعت و بے نیاز باشد از خلق و مدد کردہ شدہ باشد بہ قوت و تائید و غالب شد بر صفات نفس پس بہ تحقیق عزت داد او را و داد او را ملک دین و کسے کہ دراز گردانید چشم اورا بہ سوئے خلق و محتاج کرد اورا بہ ایثاں و مسلط گردانید بروے حرص و محروم گردانید از قناعت و مغرور گردانید بہ نفس و استدراج و ماند در تاریکی جہل بہ تحقیق خوار گردانید او را و کشید از وے ملک انتہا این اعزاز و اذلال حقیقی روحانی است کہ امام ذکر کرد و اعزاز و اذلال حسی جسمانی نیز از صفات و افعال او سبحانہ است چنان کہ قوت و کمال و جاہ و جلال و مال و منال و شرف و نسب و تظاہر بہ اتباع و انصار و اضعاد او آں اگر ظاہر گردد نفع و ضرر آں در دین و باقی ماند اثر آں در اہل این و بندہ چون دانست کہ معز و مذل حقیقی او است تعالی شانہ دنیا و آخرت از وے خواهد و از

خواری و مذلت پناہ بہ درگاہ عزت وے آرد و بہ داند کہ عزت و اطاعت است و خواری در معصیت و بہ حرص و طمع و شہوت نفس خود را خوار نہ گرداند و تخلق آں است کہ عزیز دارد آں را کہ حق تعالیٰ وے را عزیز گردانیدہ بہ علم و معرفت خود و مخالفت ہوا و طبیعت و خوار دارد آں را کہ خوار گردانیدہ است آں را بہ کفر و ضلالت و مخالفت نفس و جہالت و این شش اسماء از صفات فعل اند واللہ اعلم۔

السمیع، البصیر: این دو صفت است مرحق سبحانہ و تعالیٰ را منکشف

می گردد بہ آں ہا مسموعات و مبصرات انکشاف تام بے آلت و حاسہ پس وے تعالیٰ شنواست نہ بہ گوش و بینا است نہ بہ چشم و منع نمی کند شنیدن وے چیزے را از شنیدن دیگرے و ہم چنین دیدن وے بہ یک چیز از دیدن دیگرے لا یشغلہ شان عن شان و برابر است نزد وے دور و نزدیک و منور و مظلم و این رویت اکمل است از رویت بہ حواس بزائے تطرق تغیر و آفات بہ حواس بہ خلاف این رویت و اثبات این دو صفت محل حذر از تشبیہ است اما چوں ثابت شدہ از ضروریات دین و منطوق قرآن مبین تنزیہ او تعالیٰ از صفات جسم و وارد شدہ نقل بہ این دو صفات ایمان باید آورد بہ این ہر دو و اعتراف باید کرد بہ عدم وقوف بر حقیقت آں ہا و تاویل نمودن این دو صفت را بہ علم خلاف ظاہر و منظور فیہ است و بندہ چوں دانست کہ وے تعالیٰ شنوا و بینا است نہ گوید مگر چیزے کہ امر کردہ است شارع بدال و نہ کند فعلے کہ راضی نیست حق تعالیٰ بدال ہرچہ گوید بہ ادب گوید و ہرچہ کند نیکو کند از غیبت و بہتان و لاف و گداز

و طعن و لعن و مدح نفس بہ پرہیزد و از نظر حرام و نظارہ زہرۃ الدنیا و زینتہا اجتناب نماید و بہ شنیدن کلام خدا و سید الانبیاء ﷺ و تابعان او سعی نماید و بہ بدائع صنائع الہی نیک ملاحظہ کردہ عبرت گیرد و این ہر دو از صفات حقیقیہ او است تعالیٰ شانہ واللہ اعلم۔

الحکم بہ فتح کن مبالغۃ الحاکم او هو المحکم علمہ و قولہ و

فعلہ و بہ مرجع این اسم کہ بہ معنی حاکم است در فتاح مبین شدہ و بہ معنی اخیر مرجع او صفت علم و کلام و صفت فعلیہ است و دے تعالیٰ حاکم علی الاطلاق است بہ حکم تشریحی و ارادی حکم کنندہ است بہ رفع طریقہ جور و جفا و دفع قاعدہ ظلم و ستم و انصاف دہندہ است مظلومان را در روز قیامت و حکم کنندہ است بہ سعادت و شقاوت برہندگان امام غزنی گفتہ کہ از حکم منشعب می شود قضا و قدر پس تدبیر دے تعالیٰ اصل و وضع اسباب را حکم است کہ عبارت از امر است و کلح بالبصر است و خلق اسباب کلیہ مانند زمین و آسمان و کواکب قضا است و ترتیب مسببات بر اسباب لحظہ فلحوظ تقدیر او است و چون دے تعالیٰ حاکم است بندہ باید کہ استسلام کند و گردن لہذہ حکم او را و راضی باشد بہ قضائے او و ابراء ذمہ خود کند از حقوق و از خصومات خلق پر حذر باشد و اگر کسے را با او خصومتی افتد انصاف مرعی دارد تا در زمرہ ظالمان محشور نہ گردد و در دارالعدالت قیامت رسوانہ شود و از سابقہ حکم ازلی ہر اسباب و اندوہ گیس باشد و تخلق آل است کہ در رفع خصومات حکومت یا عدالت نماید و انصاف

ورزد و بر نفس خود حاکم باشد به مجاہدات و ریاضات و تقدیرسیاسات مفصی بہ صلاح دنیا و دین است۔

العدل: عدل بہ فتح اول و سکون ثانی مصدر است بہ معنی فاعل برائے مبالغہ اے داد دہندہ و داد ضد جور و ستم است یعنی کسے کہ مائل نہ می گرداند وے را ہوا تا جور کند و کسے کہ قبیح نیست از او ہرچہ کند و بریں تقدیر صفت سلبیہ باشد و او سبحانہ منزہ است از ظلم چہ ظلم تصرف است در ملک غیر بلا سبب شرعی و ہمہ عالم ملک او است پس وے تصرف می کند در ملک خود و افعال او متضمن حکم مصالح لا بعد و لایحیی است گاہے معاملہ کند در جزائے افعال بندہ بہ مساوات و این را عدل گویند و گاہے عفو کند از بدی با بلکہ بدل کند سیات را بہ حسنات و این از فضل او است و چوں بندہ دانست کہ ہمہ افعال او حق و عدل است اعتراض نہ کند بر آل یہ وجہ من الوجوہ عسی ان لا تکرہوا اشیا و ہو خیر لکم و تخلق آل کہ در مردم عدالت ورزد خصوصاً در آل چہ رعیت او است در مملکت وجود و شہوت و غضب را در تحت سیاست عقل و دین اسیر گرداند تا افعال او بر حد توسط و اعتدال بود واللہ اعلم۔

اللطیف: قال فی القاموس واللطیف البر بعبادہ والمحسن الی خلقہ بالصالح المنافع الیہم بر فق و لطف او الغالم بخفایا الامور و دقائقها و من الکلام ما غمض معناه و خفی واللفظ بالضم من اللہ التوفیق و فی شرح المواقف خالق اللطف یلطف بعبادہ من حیث

لا يعلمون و لا يحتسبون و قيل العالم بالخفيات فعلى الاول يرجع الى
 الفعل و على الثانى الى العلم انتها و او سبحانه و تعالى توفيق مى دهد بندگان را
 بر طاعت و عبادت و ترک از معصیت و از جمله الطاف او عطاى او است بر عباد
 زياده بر قدر حاجت و تکليف او کم از طاقت و رسانيدن به سعادت لبدى به اندک
 سعى که در عمر قصير مى کند بلکه در يك ساعت چنان که کسى به مجرد ايمان آوردن
 به ميرد گاهى بے مشقت رياضات و مجاہدات به منزل مقصود مى رساند و گاهى
 رياضت و مجاہدہ را به لطف خود بر بندہ نرم و آسان مى گرداند و رفق وے تعالى در
 افعال و احاطه او به دقائق و خفايا از احاطه بيان بيرون است و امام غزالي بر بعضى امثله
 آل تنبيه کرده و گفته چنان که لطف او در خلق جنين تا آخر عمر و رسانيدن غذا
 چه در شکم و چه در حالت رضاع و بعد از آل و در اخراج شير صافى شيرين از
 ميان خون و سرگين و بر آوردن جوهر نفيس از دل اجبار و بيرون آوردن
 عسل از مگس و ابريشم از کرم و در از صدف و عجب تر از همه خلقه آدمى است که
 مستودع معرفت و حامل امانت و مشاهد ملکوت السموات و الارض و عارف ذات و
 صفات او است و امثال اين لا يعد و لا يحصى است و هر که دانست که
 وے لطيف و عالم است به مکنونات ضمائر و موصل جلائل نعم است بايد که ظاہر و
 باطن خود را از تکبر و تلبیس و ترک ادب و اخلاق ذميه نگاه دارد و شکر نعمت
 وے گوید و توفيق خير و طاعت از او جوید و به تقصير خود معترف آيد و تائب و
 معتذر گردد و تخلق آل است که به بندگان خدا لطف کند و نرمى نمايد چه در ارفاق
 حسيه و چه در منافع روحانيه و دعوت اللى الله و ارشاد به طريق حق بر رفق و لطف و

حکمت و موعظہ حسنہ و تعلیم حقائق و تفہیم دقائق در لباس رفیق و نرمی بہ خلاق بر
ساند و افادہ نماید۔ واللہ اعلم۔

الخبیر: از خبر بہ معنی آگاہی و الخبیر بہ معنی دانا و آگاہ پس راجع باشد بہ
صفت علم یا مخبر بماکان و بمالم یکن پس راجع باشد بہ صفت کلام و ہیج شے
نیست در ملک و ملکوت و چیزے متحرک و ساکن نمی شود و در زمین و آسمان از
درات مکنونات و ہیج احدے دم نمی زند در کون و مکان الا آل کہ نزد او تعالی شانہ
است از آل خبر و آگاہے امام غزالی گفت کہ خبر بہ معنی علم است لیکن چون اضافہ
کرده شود بہ خفایے باطن آل را خبرت گویند و صاحب آل را خبیر نامند انتہا و
خبرت بالضم و اختصار بہ معنی آز مودن نیز آید و او تعالی امتحان می کند بدگان را
بہ امر و نہی و تکالیف شرعیہ چنانچہ فرمود لیبلوکم ایکم احسن عملاً و بندہ
چون دانست کہ حق تعالی خبیر است مراقبہ علم او را از دست نہ دہد و تصدیق
نماید انبیاء را در آل چہ خبر داده اندر و امر و نہی او را بہ جا آورد و تخلق آل کہ بہ
کار ہائے دین دانا و باریک بین باشد و آل چہ در عالم قلب و قالب وے می رود
بہ او خبر دارد خداوند بصیرت باشد و از مکائد نفس و مکر و خداع آل پر حذر باشد
و خبر دہندہ باشد مردم را از آل و منذر و داعی ایشان بود بہ طریق نجات از آل
و آزمائندہ بود ایشان را بدالہ واللہ اعلم۔

الحلیم: از حلم بالکسر بہ معنی آہستگی و بردباری و حلیم آل کہ وے را
حشتم از جانہ برد و باعث بر تعجیل عقاب گناہ گاراں و مسارعت انتقام نہ گردد

پس از صفات سلبیہ باشد و حلیم علی الاطلاق او سبحانہ و تعالیٰ است چہ بندہ اگر گاہے بنا بر مصلحت در عقوبت استعجال نہ کند در دل دارد و بہ وقت فرصت انتقام کشد و او تعالیٰ با وجود اقتدار تام بر انتقام حلم را کار فرماید و بعد آں اگر عاصی تدارک معصیت بہ توبہ کند عفو فرماید و گاہے بے توبہ نیز رحمت کند و حق تعالیٰ بہ وصف انتقام نیز خود را ستودہ است پس حق عبد آں است کہ از انتقام وے خائف باشد و از جہت حلم وے امیدوار بود کہ چون در حال حلم کردہ در مآل مغفرت کند و در بارگاہ چنین کریمے کہ بر عقوبت عاصی حلم ورزد و نعمت دادہ را باز نہ ستاند شکر بجا آرد و شرم دارد کہ حکم او را بجا نیارد و تخلق آں است کہ بہ ہر ناپسندی از جانہ رود و تمکین و وقار ورزد و بہ عقوبت زبردستان تعجیل نہ نماید و صلح و عفو از جرائم شمرہ خود ستازد مگر در اجرائے حدود شرع واللہ اعلم۔

۱. لعظیم: فعلیل است از عظمت بہ فحشات بہ معنی بزرگ شدن و

عظیم کے کہ مشقی است از اوصاف نقص پس راجع بہ صفات سلبیہ باشد یا باوجود آں انقائات آب باشد وے را جمع صفات کمال نیز پس راجع باشد بہ صفات سلبیہ و ثبوتیہ معاً کذا استفید من شرح المواقف و گفتہ اند کہ عظمت بہ معنی بزرگی گاہے در مدارکات البصار اطلاق یابد چنان کہ گویند این جسم عظیم است و او عظیم تر است از او و این بر دو قسم است یکے آں کہ باصرہ می تواند بہ او احاطہ کرد چنان کہ شتر و فیل و امثال آں و دیگر آں کہ باصرہ نہ تواند بہ او محیط شد چنان کہ جرم آسمان و زمین و این اعظم است از اول و گاہے در

مدرکات بصائر استعمال کنند و آل سے قسم است قسمی است کہ عقل می تواند بہ اوراک کند حقیقت وے رسید چنان کہ حقیقت انسان و فرس و قسمی است کہ قاصر است از اوراک آل اکثر عقول یا بعضی چنان کہ حقائق ملائکہ و جن و قسمی دیگر است کہ عقل و اوراک را در ساحت عز و جلال اوراہ نہ باشد و متصور نہ باشد و دریافت عقل مر او را و عظیم مطلق او است کہ از ہمہ عظیم تر است چنان کہ ذات و صفات او تعالی شانہ و کسے کہ شناخت عظمت حق را مستحقر و خوار داند نفس خود را در جنب عظمت وے و اقبال کند بہ اقتثال او امر و نواہی او و بندہ را باید کہ از عظمت و جلال او سبحانہ چنداں در دل خود فرود آرد کہ ہیچ کس و ہیچ چیز را در جنب وجود وے وجودے نماند و تخلق آل است کہ ہمہ بلند دارد و برائے دنیا سر فرود نیارد بلکہ در نظر ہمت او کونین را در جنب عظمت حق تعالی جا نماند و تحصیل کند از کمالات شریفہ آل قدر کہ اکثر عقول بہ کنہ قدر وے نہ رسد کہ بہ کدام درجہ است، از علم و کمالات و در حدیث وارد شدہ است کہ عالم عامل کہ تعلیم می کند مردم را خیر نام کردہ می شود او را در ملکوت عظیم و عظیم از بندگان انبیاء و علما اند کہ چون عاقل صفات ایشان تصور کند پر شود عقل وے بہ ہیبت و عظمت و اعظم مخلوقات محمد رسول اللہ است صلی اللہ علیہ وسلم کہ ہیچ مخلوقے را بہ کند حقیقت او صلی اللہ علیہ وسلم مطلع نہ ساختہ شعر:

فمبلغ العلم فیہ انہ بشر

وان خیر خلق اللہ کلہم

و در عالم اجسام از عرش عظیم تر آفریده نه شده لانه خلق عظیم له اربعة
 ارکان لكل ركن ثلثمائة و ستون قائمة من ياقوت حمراء دور كل
 قائمة مسيرة ثمانين سنة با جنحة الملائكة تحت كل قائمة خمسون
 عالما و كل عالم منها مثل الدنيا و ما بين كل ركنين مسيرة ثلثمائة و
 ستين عاما و فيه من الخلق بعدد الملائكة والجن والانس والطيور و
 الوحوش يسبحون لله تعالى و يستغفرون للمؤمنين كذا في تفسير
 الامام الغزالي لسورة يوسف المسمى بالذرة البيضاء و در عالم معانی از
 روح انسانی که آل نیز راجع به عظمت روح محمدی است صلی الله علیه و سلم - والله
 اعلم -

العفور: به معنی عفار است و هر دو صیغه مبالغه است و در غفور
 مبالغه بسیار است از عفار چه در عفار مبالغه از روئے کمیت است و در غفور از
 طریق کیفیت و معنی عفار بخشا ننده که مغفرت بسیار کند و گناهاں بسیار به بخشد و
 معنی غفور بخشا ننده به وجه اتم و اکمل که مغفرت وے به اقصی درجات رسد و
 گناهاں عظیم به بخشد و بعضی این هر دو اسم را با لعکس گفته اند و قیل غفور آل است
 که چون از بنده نوعی از گناهاں به بخشد از همه بندگاں آل نوع گناه بخشد و چون غفور
 به معنی پوشیدن است عافر آل که به پوشد گناهاں را در دیوان اعمال بندگاں و غفور
 آل که از ضمیر فرشتگاں نیز مجود پوشیده گرداند تا زلت آل مستور ماند بلکه بر گناه
 گاراں نیز فراموش می گرداند تا از خجالت و شر مساری در پرده تشویر نماند فرد:

سر نجات درویش ز آں بود در پیش

کہ گر گناہ بہ بخشند شر مساری ہست

و وجہ تعلق و تخلق در اسم غفار مذکور شد واللہ اعلم۔

الشکور: بہ فتح شین بہ وزن غفور مشتق از شکر بالضم بہ معنی سپاس

داشتن و ثنا گفتن منعم را بہ سبب انعام و این معنی شکر گفتن بندہ است مر خدا

را و شکر را نسبت بر خدا تعالی نیز کنند و شکور و شاکر گویند بہ معنی دہندہ ثواب

جزیل بر عمل قلیل و کدام ثواب جزیل تر و عظیم تر از ثواب آخرت است بر

عمل قلیل در ایام معدودہ دنیا و بعضی گفتہ اند بہ معنی جزا و پاداش دہندہ بر شکر

و سپاس بندگاں کہ جزائے شکر را شکر نام کردند بہ طریق مشاکلہ و بر این ہر دو

وجہ مرجع اوصفت فعلیہ باشد و قیل ثنا گوئندہ بر مطیعان خود و مرجع اوصفت کلام

است و چون دے تعالی معطی ثواب جزیل و مجازی شکر و ثنی مطیعین است بندہ را

باید کہ در طاعت و شکر و ثنائے دے بیفراید و صدق و اخلاص نماید و وجہ تخلق

آں است کہ شاکر بود مر خدا را بر نعمت دے و شاکر بود مر کسے را کہ احسان کند بہ

دے و مکافات کند آں را و الادعائے خیر ادا نماید و اقلیش آں کہ گوید جزاک اللہ

خیراً واللہ اعلم۔

العلی: از علو بہ معنی بلندی و بلند شدن جائے و بر بلندی بر آمدن

و بر زید چیزے شدن و آں دو قسم است حسی چنانچہ جسمے باشد و عقلی چنانکہ

رتبہ چیزے فوق رتبہ چیزے باشد و دے تعالی بالاتر است در مرتبہ از ہر چہ

ما سوائے دے است بہ جہت بودن دے سبب و علت مر تمامی عالم را در رتبہ سبب و
 علت بالاتر است از درجات، مسببات و معلولات و نیز موجود دو قسم است حی
 است و میت اما حی منقسم است بہ دو قسم یا ادراک حسی دارد فقط و آل بہیمہ
 است یا باوجود حس عقل نیز دارد و آل نیز دو قسم است یا معارض است
 معلومات او بہ مکررات کہ شہوت و غضب است و آل انسان است و یا سالم
 است و آل کہ سالم است نیز دو قسم است یا ممکن است کہ مبتلا گردد بہ مکررات و
 لیکن سلامت نصیب دے شدہ و آل ملائکہ اند و یا ممکن نیست بلکہ محال است
 ابتلائے او بدال و آل حق سبحانہ و تعالیٰ است پس دے تعالیٰ در رتبہ ایست کہ
 متصور نیست بالاتر از آل رتبہ *فہو العلی العظیم و فوق کل ذی علم*
علیم فہم عوام کہ کالا نعام اند جز علو حسی نیابد و خواص کہ بہ ادراک بصائر
 اختصاص یافتہ اند علو معنوی را و مراتب آل را بر وفق مراتب علو حسی نہادہ اند و
 بودن دے سبحانہ فوق العرش بہ اعتبار علو عقلی است زیرا کہ موجودے کہ ہمزہ
 است از تجرید و تقدیر بہ حدود اجسام و مقایرہ ہم چوں و بہ چگونہ است رتبہ او
 فوق تمامہ عالم است و تخصیص ذکر عرش بہ جہت بودن او است بالاتر از ہمہ
 اجسام کہ چوں فوق او شد فوق ہمہ شد و علو بہ معنی غلبہ کردن نیز آید و دے
 تعالیٰ غالب است بر ہمہ و *اللہ غالب علیٰ امرہ* پس بندہ باید کہ قیاس عقلی را در
 کنہ ذات و صفات او راہ نہ دہد و بہ عجز معترف آید کہ کمال معرفت این است و
 خود را در جنب غلبہ امر و حکم دے تعالیٰ ست و پست و نابود دارد و بہ اعتثال
 و تسلیم او را پیش آید و تخلق آل است کہ در تحصیل علم و عمل آل قدر جد و جہد کند

کہ ہر بنی نوع خود فائق گردد ہر چند علوم مطلق نیست زیرا کہ اعلیٰ مطلق خدا
 است و بعد از وہ تعالیٰ رتبہ سید انبیاء است ﷺ و بعد از وہ علیہ الصلوٰۃ و
 السلام درجہ سائر انبیاء و ملائکہ است صلوات الرحمن علیہم و نیز از وجوہ تخالق آں
 است کہ ہر نفس ہو از ہر دست باشد از صحبت اہل دنیا استعلا و زرد و ہمت بغیر
 امر حق فرود نیارد فرود:

ہر کہ ترمید از حق و تقویٰ گزید
 ترسد از وہ جن دانے ہر کہ دید

واللہ اعلم۔

الکبیر: بزرگ و صاحب کبریا، و کبریا عبارت است از کمال ذات
 و مراد بہ کمال وجود است و کمال وجود وہ تعالیٰ راجع بہ دو چیز است یکے
 دوام وجود و چوں مدت وجود آدمی دراز گردد گویند وہ کبیر السن است و
 چوں طویل الوجود ازلی و لدی اولیٰ و آخریٰ باشد او را کبیر خوانند دوم آں کہ
 وجود وہ تعالیٰ وجودے است کہ صادر است از وہ ہر موجود پس کبیر بہ
 معنی کامل الذات تام الوجود باشد و عظیم بہ معنی کامل الصفات رفیع القدر علی
 المرتبت بود و وجہ تعلق و تعلق قریب بہ اسم العلیٰ است واللہ اعلم و این ہر
 دو اسم در مرجع مانند اسم عظیم اند۔

الحفیظ: از حفظ، نگاہ دانش و باقی دانش ضد ضیاع و مرجع الوصفیات فعلیہ

است و اوسبحانه نگاه دلبرنده است ہر چیز را و ہر ذرہ را از ذرات مکونات
از حیای و آفات چنان کہ عناصر را در موالید نگاه می دارد بہ تعدیل ہر یک را
از اضداد و کسر صورت یکے را بہ دیگرے کہ عبارت از مزاج است و
حیوانات را بہ پیدا کردن آلات و جوارح و اسباب دافعہ حر و برد و از پوست و
پشم و انواع ملبوسات در ذات آل ہا مانند شاخ ہا و ناب ہا و چنگل ہا و
پوست و پشم و موئے و پر یا در خارج از ذات مانند اسلحہ و ملبوسات با راہ نمائے بر
طریق استعمال و بہ کار بردن آل ہا و بہ پیدا کردن حواس کہ می آگاہانند بہ قرب
اعداء و آفات و ہم چنین نگاه می دارد و طراوت نباتات را بہ رطوبت و لباب آل را
بہ قشر و ذات او را بہ خار ہا کہ بہ منزله سلاح است مرنباتات را و باہر قطرہ از
آب حافظ است کہ نگاه می دارد آل را از تبدیل بہ ہوا و در خبر آمدہ است فرود نمی
آید قطرہ از باران مگر آل کہ باوے فرشتہ ایست کہ نگاه می دارد و آل را تا می
رسد بہ مقر خود از زمین امام غزالی گفت رحمۃ اللہ این حق است و مشاہدہ باطن
ارباب بصائر بر آل دال است و ایشان ایمان آرند بدان بہ بصیرت نہ بہ تقلید و
لہو اب حفظ الہی تعالی لا یعد و لا یحصی است و از جملہ حفظ او است ابقائے
ایمان مومنان و حفظ عقاید ایشان از زلیغ و زلل و استقامت آل ہا بر توحید بہ
اقامت دلائل و براہین بر حقیقت دین و اقوی اولہ نور یقین است کہ در دل
اندر آید و کسب و اختیار بندہ را قطعاً در آل دخل نیست و این ہمہ کثرت اختلاف
مذہب و ایمان کہ در عالم است موجب اختلاف و اشکال ایمانی نمی تواند شد و
الحمد للہ علی ذالک و حفظ بہ معنی از برداشتن چیزے کہ ضد آل سو و نیان

است و راجع است بہ سوائے صفت علم نیز آید و او سبحانہ محفوظ است ہمہ اشیا
 از علم وے و ممکن نیست زوال از وے بہ سہو و نسیان و چوں بندہ دانست کہ
 پروردگار او حفیظ است باید کہ از ہمہ آفات مخافات و از غلبہ نفس و ہوا پناہ بہ
 حفظ و حمایت وے برد فرد:

ہر کس بہ خدا پناہ آرد
 او را ز بلا نگاہ دارد

تخلیق آل است کہ حدود و احکام شرع را نگاہ دارد و جوارہ را از معاصی و دل
 را از ذکر ما سوائے او و سر را از ملاحظہ اغیار باز آرد و جمیع احوال را از خروج از
 حد استقامت و اعتدال محفوظ دارد و فروماندگان و عاجزان را دست گیرد و
 محافظت نماید و حافظ قرآن و حدیث گردد و معانی آل ہا را در دل نگاہ دارد و
 قیل الحفیظ الذی لا یشغلہ شی عن شیء فمرجعہ صفت سلبیہ
 واللہ اعلم۔

المقیت: خالق الاقوات و رسانندہ آل بہ ابدان و قیل المقدر
 فیرجع الی صفة الفعل وقعت خورش و آل چیزے است کہ برپا آید بدان
 انساں از اطعمہ و اقامہ خورش دادن و این قوت بدان است و قوت از دارج
 معرفت و ایمان است و مقیت بہ معنی مقدر اے توانا نیز آید و مرجع بہ صفت
 قدرت بود بہ معنی نگاہ دارندہ و گواہ و حاضر نیز آمدہ و کان اللہ علی کل

شی مقیتا ای مطلعاً قادراً وقیل معناه الشہید ای العالم بالغائب و
 الحاضر فیرجع الی العلم پس وبے جامع معنی علم و قدرت باشد پس بندہ باید
 کہ قوت و قوت بدن و جان از وبے خواہد و بہ علم وبے اکتفا کند از سهل تسری
 پر سیدند کہ قوت تو چیست؟ گفت اللہ گفتند مقدارے کہ از چارہ نیست گفت از
 اللہ چارہ نیست از چیزے پر سیم کہ قوام اجساد مابدال است گفت قوام اجساد ما
 القوت قال ذکر الحی الذی لا یموت وبعھے ایں چنین حکایت کنند کہ از
 وبے پر سیدند باللہ است اگر شما اللہ را می شناسید و تخلق آل است کہ گرسنگاں را
 طعام دہد و غافلاں را ارشاد کند و از احوال نفس خود مطلع باشد و بر اصلاح حال
 خود اقتدا نماید واللہ اعلم و فی شرح القادری علی الحصن و روی المغیث بالغین المجمعۃ
 موضع القاف و بالمشہ موضع الفوقانیہ فی آخرہ ای یغیث عبادہ اذا استعاثوا کذا فی
 شرح المصلح۔

الحسیب: اے کافی وہ بندہ بہ پیدا کردن چیزے کہ بہ سندہ کے کند
 بندگاں را در مصالح و مہمات ایثاں پس صفت فعلیہ باشد و حسیب بہ معنی محسب
 است کالایم بہ معنی المولم و ایں وصف متصور نیست حقیقت در غیر حق تعالی زیر
 اک احتیاج بہ کفایت یا از جہت وجود است و یا برائے دوام و بقائے وجود و
 کمال وجود است و وجود اشیا و دوام وجود و کمال وجود آل ہا و اسبابے کہ
 دخیل اند در وجود و اشیا و کمال آل ہمہ بہ خلق او بند پس ہموں است حسیب
 مطلق و گفتہ شد کہ حسیب بہ معنی محاسب است چنان کہ جلیس و ندیم بہ معنی

مجالس و منادم است و وے تعالیٰ حساب می گیرد از خلائق روز قیامت و می شمارد
برایشان افعال و انفاس ایشان را در دنیا پس از صفت کلامیه باشد و بعضی گفته اند که
حسیب به معنی شریف است از حسب به معنی مفاخر و فضائل شمردن و چون بنده
دانست که وے تعالیٰ کافی است باید که اکتفا کند به وے و توکل کند در جمیع امور بر
وے و من یتوکل علی الله فهو حسبه و چون دانست که محاسب است ضبط
کند افعال خود را و نیک گرداند احوال خود را و چون دانست که وے است
صاحب شرف و کمال نفس خود را خسیس و کمتر شمرد و تکبر نه کند و به افعال خود
معجب نه باشد و تخلق آن است که حاجات محتاجان را کفایت کند و با نفس خود محاسبه
کند پیش از یوم الحساب و شریف گرداند نفس خود را به معرفت و طاعت و الله
اعلم۔

الجلیل: الجلال و الجلاله بزرگی و بزرگ قدر شدن و او است تعالیٰ
جلیل مطلق جامع نعوت جلال و صفات کمال و مزایای جمال امام غزلی رحمت الله
گفت کبیر راجع به کمال ذات است و جلیل به کمال صفات و عظیم به کمال ذات و
صفات جمیعاً منسوب به ادراک بصیرت که محیط به آن نه تواند شد انتها۔ و در
اصلاح قوم ظهور آثار و صفات قهریه را جلال خوانند و ظهور آثار صفات لطیفه را
جمال و جمیل نیز از اسمائے الہی است اما در این روایت مذکور نیست و جمیل
در اصل صور حسنہ یلیح محسوسه بصر را گویند بعد از آن نقل کرده اند به صور باطنہ
مدرک به بصیرت چنان که سیرت جمیل و خلق جمیل و جمیل مطلق او است تعالیٰ

شانہ چنانچہ جلیل مطلق او است زیرا کہ حسن و جمال ماسوائے او پر تو از انوار ذات و صفات او است و چون بندہ شناخت کہ جلیل بہ حق و جمیل مطلق او است تعالیٰ شانہ تعظیم نہ کند مگر او را و دوست نہ دارد مگر وہے را و در مقابلہ عظمت و جلال و جمال او وجود خود را مضمحل گرداند تا ہست مطلق ظہور کند و تخلیق آل است کہ نفس خود را بہ صفات کمال موصوف کند و اخلاق ذمیرہ را تہذیب نماید تا جمیل و جلیل گردد و خدا و خلق ہمہ دوست دارندش، واللہ اعلم۔

الکریم: بزرگ و عزیز و گفته اند چون کس را وصف بہ کرم کردی ہمہ

صفات نیک را اثبات کردی و گفته اند کہ کریم آل است کہ چون قادر شود عفو کند و چون وعدہ کند وفا کند و چون عطا دہد پیش از امید دہد و ہر کہ بہ وے التجا آرد وے را ضائع نہ گزارد و از جمیع وسائل و شفعا بے نیاز گرداند و کریم بہ معنی مکرم نیز گفته اند چنان کہ جلیل بہ معنی مجل یعنی اکرام و اعزاز کنندہ و بہ معنی جواد نیز آمدہ و بہ این وجوہ راجع بہ صفت فعلیہ باشد وقیل المقتدر علی الجود فیرجع الی القدرة وقیل معناه العلی الرتبة فیرجع الی صفة اضافیہ و قیل یغفر الذنوب و تمامہ این معانی بہ وجہ اتم و اکمل خاصہ خدائے عز و جل است نقل است کہ اعرابی از حضرت رسول اللہ ﷺ سوال کرد کہ یا رسول اللہ! حساب ما روز قیامت کے کند؟ آل حضرت ﷺ فرمود خدا تعالیٰ بہ خودے خود حساب کند اعرابی را خوش آمد و تبسمے کرد پرسیدند کہ چرا تبسم کردی؟ اہت کریم چوں بہ پند بہ پوشد و چون قادر شود عفو کند و بندہ باید کہ وظیفہ کند شکر کرم و اگر امو عفو و جود اورا دوستی این چنین کرے را در دل گیرد و

تخلق آل است که سعی کند در تحصیل کرم و تکلف کند در اتصاف بد ایا تا حاصل شود اورا چیزے از آل یا ہمہ آل بر آل و حجے کہ شایان او است و انبیا صلوات اللہ علیہم اجمعین ہمہ متصف اند بد ایا تم و اکمل از دیگر ایا و سید الانبیا علیہ من الصلوات اکملها و من التحیات اتہما از ہمہ کامل تر و کریم تر است و او است اکرم الا کریمین بع اللہ تعالیٰ و تابعان او از اولیا و علما ہمہ اہل کرم اند علی حسب درجا تہم و مرا تہم و اللہ اعلم

الرقیب: فی الصراح رقیب نگاہ بان و چشم دارندہ و موکل طیبی گفت

رقیب حفیظ کہ مراقب باشد اشیا را و ملاحظہ گرداند آل ہا را پس غائب نہ گردد و از وے مقدار ذرہ در زمین و آسماں و فی شرح المواقف قال الغزالی ہو اخص من الحفیظ لان الرقیب هو الذی یراعی الشی بحیث لا یغفل عنہ اصلاً و یلاحظہ ماحظہ دائمة لازمة لز و مالو عرفہ الممنوع عن ذلک الشی لما اقدم علیہ فکانہ یرجع الی العلم و الحفظ و لکن باعتبار اللزوم و الاضافة ممنوع عنہ محروس عن تناول المتناول انہما و سابقاً گزشت کہ مہمکن را تفسیر بہ رقیب کردہ اند با زیادتی مبالغہ در رقابت و ایں وجہ فرق بود میان ہر دو و وجہ تعلق و تخلق ظاہر آل است کہ نگاہ بان خود باشد و خود را از عوارض نفسی و قلبی نگاہ دارد و دائم در نظر حق با ادب باشد و از ناشائستہ ہا پر حذر بود و بہ داند کے وے تعالیٰ رقیب و شاہد حال است در ہر وقت از ظاہر و باطن و بہ داند کہ نفس و شیطان در کمین اویند و فرصت نگاہ می دارند و باعث اند او را بر غفلت تا چوں غافل گردد کار خود کنند و کینہ خود بہ کشند پس ہمیشہ

پر حذر بود از ایشان و هشیار بود از بکرو تلمیس ایشان و بر بندد راه با در آمد ایشان
و معنی مراقبه این است والله اعلم۔

الحجیب: اجابت جواب دادن و اجابت دعا کردن و او است جواب
دهنده هر که او را خواند و اجابت کننده هر دعا و عطا کننده سوال خواه به زبان قال
باشد یا به لسان حال بلکه اجابت کرده است پیش از استدعا به پیدا کردن اسباب
ارزاق و آلات و آسمان و زمین پس بند باید که اجابت کند دعوت حق را در امر و نهی
و اجابت کند بندگان او را به انجام مرام و بر آوردن حاجات ایشان به قدر وسع و
امکان و اگر عاجز باشد به لطف و سخن نرم و به اجابت دعوت و قبول هدیه ایشان چنان
که رسول خدا ﷺ می کردند والله اعلم۔

الواسع: سعت فراخی و فراخ کردن و همه را فرار سیدن و سعت را
نسبت به علم می کنند و می گویند وسع علمه جمیع الممكنات و
المعدومات و نسبت به احسان و نعمت می کنند و می گویند وسع جوده جمیع الموجودات
و به رحمت و غنا و ملک و قدرت نیز نسبت می کنند فلا یشغله شان عن شان و
واسع مطلق در جمیع این صفات حق تعالی است فقط و آل که سعت را به معنی
توانگری و توانائی و دست رسی می گیرند به همین علاقه است و حق است مر کس را
که شناخت خدا را و فراخی علم و قدرت و ملک و غنائی او را که باقی نه ماند در تنگی
جهل و بجز و احتیاج و فقر بلکه مستغنی گردد و در همه کارها التجا به او کند و در همه
تنگی ها پناه بدو آرد و تخلق آل است که سعی کند در سعت علوم و معارف و تحصیل

اخلاق حسنہ و لطائف وجود و سخاوت و رزق و سینہ و دل را کشادہ دارد و از
حوادث و ایزاء ایمنائے دہر دل تنگ نہ شود و هیچ چیز از ہیج کس در لغز نہ دارد و ہر کسے
بہ ہر نوع کشادہ باشد بیت:

بند ہا بر دار گر خواہی کشاد
دست و دل بچشاء گر خواہی مراد

واللہ اعلم۔

الحکیم: مبالغہ حاکم و قیل الحکیم بمعنی المحکم کالا لیم

بہ معنی المولم من الاحکام و هو اتقان التدبیر و احسان التقدیر و قیل
ذوالحکمة و ہی العلم بالاشیا و علی ماہی علیہ والاثیان بالافعال
علی ما ینبغی و کمال در این معانی جز خداوند تعالیٰ شانہ را نہ باشد و وے
تعالیٰ ہر چہ کند بہ مقتضائے حکمت کند و کسے کہ شناخت کہ پروردگار تعالیٰ حکیم
است بروے باد کہ راضی گردد و بہ حکم او بہ داند کہ وے را در آن حکمت بالغہ
خواہد بود ہر چند ظاہر نہ گردد بروے پس اعتراض نہ کند و سخط نہ گیرد بروے
فان فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمة و باید کہ در فہم حقائق متوجہ بہ اسم
الحکیم باشد و تخلق آن است کہ اجہتاد کند در تحصیل قوت نظریہ و تحسین قوت
عملیہ و نیک داند دقائق علوم و صناعات را از آن چہ متعلق بہ تکمیل نفس بود و
از سفاہت و لغو پرہیزد و ہیج کارے بے باعث حقانی نہ کند تا مستحق اطلاق اسم

الحکیم گردد۔

الودود: از ود با لضم والفتح والکسر دوست داشتن فهو بمعنى المودود

کالرکوب والحلوب بمعنى المرکوب و المحلوب و او سبحانه دوست داشته شده مومنان است یعنی طاعت می کنند او را مومنان و تعظیم می نمایند او را و ہیبت می دارند و ذکر می کنند او را و یا وود به معنی الواد است کالصبور به معنی الصابر و او سبحانه دوست می دارد مومنان را به رحمت کردن و احسان و انعام نمودن بر ایشان و ستایش می کند بر ایشان قال تعالی و یحبهم و یحبونه و یا به معنی دوست دارنده ثواب مطیعال و ثواب خود را برائے آلها و فرمود و هو الغفور الودود اشارت است بدان که اولاً مغفرت بر حال حصصت ارزانی دارد و بعد از آل در دائره مودود آل می دارد برائے مقدم بودن تخلیه به خائے مجتمه بر تخلیه به حاممله و وجه تعلق ظاهر است و تخلق آل است که دوست دار اهل دین باشد و آل چه خود را خواهد مسلمانان را نیز خواهد بلکه ایثار کند ایشان را بر نفس خود و کمال آل است که منع نه کند او را از ایثار و احسان غضب و حقد و ایذا پس پیوند با هر که به برد او دے عطا کند آل را که محروم گرداند او را و عفو کند از هر که ظلم کند بر او و فرد اعلیٰ این آل است که در محبت محبوبان حق ثابت قدم باشد خصوصاً در محبت بهترین خلائق سید الانبیاء صلی اللہ علیہ وسلم که محبت او عین محبوبیت او سبحانه و تعالیٰ است بذل مجهود بر کار برد و ہم چنین نسبت به پیروان و آل و اصحاب او علیه الصلوٰة والسلام - واللہ اعلم۔

المجید : مبالغہ ماجد فی لہراح مجد، بزرگی، مجید، بزرگ و فی
القاموس المجد نیل الشرف والکرم و طیبی گفته مجد سعت و کرم، امام غزالی
رحمت اللہ فرمودہ کہ مجید کسے کہ شریف باشد ذات او و جمیل باشد افعال او و
جزیل باشد عطا و نوال او پس مجید جامع معنی اسم جلیل و وہاب و کریم باشد و
بندہ را باید کہ وظیفہ حمد و ثنائے حق تعالیٰ جا آورد و شکر نعمت و عطاءے او فرو نہ
گزارد و تخلق آں کہ شرف و بزرگی را بہ تحصیل اسباب آں از علم و عمل و تہذیب
اخلاق حاصل کند و بہ عطا و نوال افاضہ نماید واللہ اعلم۔

الباعث : بعث بر انگیزن میت را از گور و بے دار نردن نامم را از
خواب و فرستادن کسے را برائے کارے و او تعالیٰ بر انگیزندہ مرد ہا است از گور
روز قیامت و بیدار کنندہ دل ہائے غافلاں است از خواب غفلت و فرستندہ رسل
است بہ سوئے خلق و بعضے گفته اند بر انگیزندہ ہمت ہا است بر کار ہائے نیک پس
بندہ باید کہ از خواب غفلت بیدار شود و از بے فرمانی رسول ﷺ بیزار گردد و از
روز بعث و نشور یاد آورد و خود را بہ کار آخرت مشغول دارد و تخلق آں کہ دل
ہائے مردہ را از گور جہل کہ موت اکبر است بر انگیزد و بہ علم کہ سبب حیات
لبدی است زندہ گرداند و غافلاں را از خواب غفلت بیدار سازد و از روح خود
داعی خبر کہ حکم رسول دارد بہ سوئے جوارح و قواء خود بہ فرستد و بہ سوئے خلق
بہ تعلیم و ارشاد رسل و رسائل ارسال نماید و ہمت را بر خیرات و میرات بر گمارد
واللہ اعلم۔

الشہید: از شہود است بہ معنی حاضر آمدن یا از شہادت بہ معنی گواہی
 دادن و حق سبحانہ حاضر و مطلع است بر ظاہر و باطن و بر غیب و شہادت و گواہی دہندہ
 است بر اعمال و احوال خلق روز قیامت و تواند کہ مر او شاہد بر وحدانیت خود باشد
 قال تعالیٰ شہد اللہ انہ لا الہ الا ہو یا شاہد است بر اخذ میثاق از پیغمبران بہ
 ایمان و نصرت دادن مر رسول را کہ بیاید بر ایشان مصدق آل چہ بہ ایشان است
 چنان چہ کریمہ و اذا خذ اللہ میثاق النبین آلائت دال است بر آل و قیل شاہد
 بہ معنی مبین نیز آمدہ و دے تعالیٰ بیان کنندہ است بہ کلام و وحی و الہام احکام
 دین اسلام را و شہید بر معنی مشہود لہ نیز گفتہ اند کہ انبیا و اولیا و ملائکہ گواہی می
 دہند بر وحدانیت ذات و کمال صفات دے اگر چہ از ادراک کنہ ذات و صفات قاصر
 و عاجز اند و ہندہ باید کہ از مراقبہ حضور و اطلاع حق و از شہادت دے بر اعمال غافل
 نہ باشد و بہ شہادت دے بر محبت رسول ﷺ و صدق دے مصدق بود و احکام
 دین اسلام را تتبع و بہ کمال ذات و صفات دے معترف و تخلق بہ معنی اول راجع بہ
 معنی علیم و خبیر است و بہ معنی ثانی سعی کند بہ تحصیل عدالت و تذکیہ و تصفیہ تا از
 اہل شہادت در دنیا و در روز قیامت و از صاحبان شہادت بر وحدانیت حق و بر
 میثاق انبیا گردد تا از خواص عباد اللہ باشد واللہ اعلم۔

الحق: بہ معنی ثابت و ہست و در مقابل او است باطل بہ معنی
 نیست و ناچیز و معدوم و ثابت و ہست مطلق اللہ تعالیٰ است و سائر
 موجودات از حیثیت امکان معدوم و ناچیز و نیست اند زیرا کہ ایشان را فی

حد ذات وجودے و ثبوتے نیست و برائے ہمیں استحلال فرمود آل حضرت
 ﷺ قول لبید را الاكل شيء ما خلا الله باطل پس حق مطلق او سبحانہ و
 تعالیٰ است و باطل مطلق چیزے کہ ممنوع بالذات باشد چنان کہ شریک
 الباری و حق من وجہ و باطل من وجہ ممکنات اند کہ فی حد ذات نیست
 و باطل اند و از جهت علت خود کہ عبارت از حق سبحانہ و تعالیٰ است موجود و حق
 اند و امین است معنی کریمہ کل شیء هالك الا وجهہ پس او تعالیٰ واجب
 الوجود لذاتہ است کہ مفتر نیست وجود او بغیر او و آل کہ صدق و راستی و
 درستی را در اقوال و اعتقادات و مذاہب حق می گویند بنا بر رعایت معنی
 ثبوت است پس حق بہ معنی صادق القول نیز باشد و حق بہ معنی سزاوار نیز
 آید و او تعالیٰ سزاوار الوہیت است و اقوال افعال او از شائبہ کذب و
 بطلان منزہ است و حق بہ معنی مظهر الحق نیز آمدہ و تخلق آل است کہ متحقق
 گردد بندہ بہ متابعت حق کہ شریعت نبوی است صاحبہا التحیۃ والسلام تا از آل
 نورے و حضورے بر دل وے مستولی گردد کہ بد آل مستغرق گردد در وجود
 حق و متصف گردد بہ حقانیت امام غزالی گفت رحمت اللہ عبد اگرچہ حق
 است بہ خدا و ذات وے تعالیٰ بذات خود باطل است اگر موجود ساختن حق
 مرا و رانمی بود پس خطا کرد کسے کہ گفت انا الحق مگر بہ یکے از دو تاویل یکے آل
 کہ این مراد دارد کہ وے بہ حق است و می گوید این تاویل بعید است زیرا
 کہ لفظ بر آل دلالت نہ دارد دیگر آل کہ این معنی مخصوص بہ وے نیست بلکہ
 ہر چہ ماسوائے او است بہ حق است تاویل دوم آل کہ مستغرق گردد در

وجود حق تا آن کہ در باطن وے بہ حسب شہود گنجائش غیر نہ ماند و ہر چہ کلیت چیزے را و تمامہ او را فرد گیرد در وے مستغرق گردد و می گویند و مبالغہ می کنند کہ او است و از این جاگفتہ است انا من اہوی و من اہوی انا مراد استغراق و استہلاک داشتہ است انتہا واللہ اعلم۔

الوکیل: آن کہ کار را بہ وے گزارند و زمام تصرف در

دست وے دہند و حق تعالیٰ خود بہ خود کار ہائے بدگاں را بر خود گرفتہ و قیام بہ آن نمودہ است در مبداء و معاد بہ تحصیل ہر چہ بدہاں محتاج اند و کفایت می کند بہ فضل و کرم خود مہمائے ہمہ را آن کہ کسے توکیل و تفویض کند و وکیل گاہے قادر نہ می شود بہ موکول فیہ و وکیل مطلق آن است کہ امور موکول باشد بہ وے و وے کافی باشد بہ وے کافی باشد بہ قیام آن و این محض فضل و کرم او است تعالیٰ شانہ پس بندہ باید کہ ہمہ کارہائے خود را بہ حضرت وے سپارد و بہ کلیہ خود متوکل گردد بہ وے و بسدگی کند بہ استعانت وے فرد:

کار خود را بہ خدا باز گزار

کت نمی بینم زیں بہتر کار

و حقیقت توکل ثقہ است بہ ضمانت حق و اکثر استعمال توکل در امر رزق است و مفہوم او عام است و تخلق آن است کہ در کارہائے ضعیفان و غرو ماندگاں سعی کند و مہم ایشان را کفایت نماید و در انجام مطالب و مآرب

ایشان آل قدر سعی نماید کہ گویا وکیل ایشان است و وکیل خدا گردد بر نفس خود
و محصم نفس خود شود در استیفاء حقوق الہی و انشاء اوامر و نواہی وے تعالیٰ واللہ
اعلم۔

القوی، المتین: قوی توانا و متین استوار امام غزالی گفت رحمت

اللہ قوت دلالت می کند بر قدرت تامہ کاملہ بالغہ و متانت دلالت می کند بر شدت
قوت واللہ تعالیٰ از این جهت کہ قوت و قدرت بالغہ کاملہ دارد قوی است و از
این راہ کہ شدید القوت است متین است و در قرآن مجید وصف کرده است خود
را بذو القوۃ المتین و مرجع این بہ معنی قدرت است و وے تعالیٰ از عجز و ضعف
و ماندگی منزہ و مبرا است و بعضی گفته اند قوی متین بہ معنی خالق قوت و متانت
است فعیل بہ معنی مفعول پس بندہ باید کہ در ہمہ کار ہا قوت و نصرت از او
خواہد و خود را ہمہ کس را مستقر و منقاد او داند و در وقت جرات و بے ادبی از
قوت و قدرت او ہراساں بود و تخلق آل است کہ بر ہوائے نفس قوی و چیرہ باشد و
در دین صلب و سخت بود و در یقین قوی و متین باشد و در اجرائے احکام شرعی و
ہن و سستی را بہ خود راہ نہ دہد بیت:

نفس کا فرکیش را بر خویش کن سلطان مکن
دشمن است او ہر چہ فرماید کہ آل کن آل مکن

و قال الآمدی معنی المتین نفی النہایۃ فی القدرۃ بمعنی ان قدرته لا

تتناهی کذا فی شرح المواقف واللہ اعلم۔

الولی : محبت و ناصر و او سبحانہ محبت مومنوں و متقیوں است و

دوست دار ایشان قال تعالیٰ اللہ ولی الذین آمنوا و او تعالیٰ نصرت می دهد
ایشان را و بہ معنی متولی امور نیز آمدہ و او سبحانہ و تعالیٰ متولی امور تمامہ خلایق و
قائم است بہ آل چہ محتاج اندبدال از امور معاش و معاد و بہ معنی قریب نیز
آمدہ و دے سبحانہ و رحمت او قریب است بہ محسنوں قال عز من قائل و اذا
سئلك عبادى عنى فانى قریب پس بندہ باید کہ بہ تکمیل شعب ایمان خود را
سائستہ مزید دوستی حق سبحانہ گردانند و در ہمہ کارها مدد و نصرت از دے جوید
و بر تولیت و محبت دے شکر گوید و از قُرب دے تعالیٰ آگاہ بود و التفات دل بغیر
او نہ کند و تخلق آل است کہ دوست دارد او را و دوستان او را و کوشش کند
در نصرت دین و نصرت دوستان او و سعی کند در قضاء حوائج خلق لو و نظم مصالح
ایشان تا مشرف گردد بہ این اسم و نامیدہ شود لو را ولی اللہ و یکے از نشان ولایت
آل است کہ او سبحانہ محفوظ دارد دے را از معصیت و اگر بہ ناگاہ در آل احد
عطا فرماید وے را توبہ و انابت و این است معنی اذا احب اللہ عبدالم یضروه
ذنب و از جملہ نشان ولایت است کہ جا دهد دے را در دل دوستان خود زیرا
کہ دل ایشان نظر گاہ حق است و چوں او را در آل جایا بد لابد پر تو آل بر او بتابد

گر تو سنگ صخرہ و مرمر شوی

چوں بہ صاحب دل رسی گوہر شوی

واللہ اعلم۔

الحمید : حمد و محبت ستودنیہ

ستودہ شدن و او است ستائندہ ذات و صفات خود و اقوال خود بہ کلام قدیم خود در ازل و بہ نصب آیات بینات در لا یزال لا احصى ثناء علیک انت کما اتینت علی نفسک وال است بر آل و ستائندہ انبیا و اولیا و مقربان است بہ فضیلت ایمان و احسان و عرفان و ستودہ شدہ است بہ ستائش خود و ستائش جمیع آفرینش خود کہ و ان من شیء الا یسبح بحمدہ یا حمید بہ معنی مستحق جمیع محامد است کہ موصوف بہ کل کمال و عطا کنندہ ہر وجود و نوال است و ہر حمد و ثناء جامع بہ ذات اقدس او است فهو الحامد و هو المحمود فی الحقیقہ و تخلق بہ این اسم آل است کہ و اسماح امد حق باشد و سعی کند در تحصیل کمال تا محمود و ممدوح گردد نزد خدا و خلق خدا و محمود از بندگان آل است کہ ستودہ است صفات و اخلاق و افعال و اقوال و احوال و عے بے شوب نقصان و طغیان و آل سید الرسل است کہ نام پاک وے محمد است صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و ہر کہ قریب است بہ درجات وے از انبیا و اولیا و علما و صلحا ہر یک حمید است علی تفاوتہ الدرجات و حمید مطلق اللہ است جل جلالہ واللہ اعلم۔

المحصی : احصاء شمردن و دانستن بر سبیل استقصا و احاطہ امام

غزالی رحمت اللہ محصی را بہ عالم تفسیر کردہ و گفتہ کہ علم را چوں اضافہ کنند بہ معلومات از حیثیت عدد و احاطہ بہاں احصا گویند و محصی مطلق کے است کہ

مکشف گردد و در علم و در حدی هر معلوم و عدد و س و مبلغ و س و بده اگر چه
 ممکن است که احصا کند به علم خود یعنی معلومات ما را و لیکن عاجز است از احصاء
 اکثر معلومات و ما او تیمم من العلم الا قلیل ا پس محصی مطلق نیست مگر حق
 جل و علا و او است که داناست به و قائل و حقائق اشیا و محیط است علم لوبه
 ذرات کائنات و اعداد آن و صفت کمال لوا این است که احاطه بکل شیء علماء و
 احصی کل شیء اعداد او بده باید که علم الهی را به جزئیات اعمال و احوال
 مراقب باشد و از حساب روز آخرت عاقل به بود و در معاش حساب مقادیر
 هم گیر و فرود

تفائل مشوک که عمر زین تازه تر نیایی

و ادش بی زده که چرخ شد عمری و گرنیایی

در وجه مخلق عبد به این اسم بر قدر کمائی او است چنان که در اصل صفت علم و
 از جمله مخلق آن است که احصا کند اعمال خود پیش از آن که احصا کرده شود و
 محاسبه نفس خود کند پیش از آن که حساب کرده شود و در محاسبه مسأله نه کند و
 جهد کند تا بر و قائل اعمال و احوال ظاهر و باطن خود اطلاع یابد و واقف گردد و
 قيل المحصی المبنی عن عدد کل معدود فیرجع الی صفة الکلام و
 قيل منه علم ان لن تحصوه ای لن تطبقوه کذا فی شرح المواقف
 والله اعلم

المبندی، المعید: بالهمزة و قد تبدل بالياء فی الوقف و

الابداء لبدء اكرون و نو آفریدن فمعناه الذى انشا الاشياء و قدر و خلق و
 حقق و اخترعها ابتداء من غير سبق مثال و الاعادة، بازگرداننده بعد از
 اعدام ايجاد كردن اى الذى يعيد الخلق بعد الحيوۃ الى الممات فى الدنيا
 و بعد الممات الى الحيوۃ فى العقبى، و نو آفريننده تمامه به ابع صانع را و
 بازگرداننده از حیات به ممات و از ممات به حیات الا است تعالى شانہ و
 قدرت او ہمہ را شامل حال است:

آں کہ ما را اول از خاک آفرید

ایں چنین شائستہ و پاک آفرید

گر کند ما را پس از مردن درست

نہ بود از قدرت عجب تر از نخست

و گاہے معید را بر اعادہ پروردگار تعالیٰ فوائد و الطاف کہ بر بندہ افاضہ می کند و
 بہ سبب بعضی اعذار و تفسیرات از او باز می دارد و بداعیہ فضل عام و اکرام
 تام خود باز اعادہ می فرماید حمل می کنند و ایں چنین جاری شدہ است سنت الہی
 کہ می دہد و می ستاند و باز می دہد تا قدر نعمت شناسند و شکر گویند و بر ایں
 معنی مبدی بہ معنی غشی انعامات بود از وجود و لوازم آں و برہر تقدیر بندہ را
 باید کہ شکر نعمت حق گوید و در ہمہ حال رضائے او جوید و بہ شکر نعمت اولی
 سازگاری آخری نماید و تخلق آں است کہ سعی کند در ابدائے خیرات و تاسیس
 حسنات و اعادہ آں چہ منقطع شدہ از آں بہ تفسیرات و تفریظات واللہ اعلم۔

الحی، الممیت :- معنی خالق الحیات و خالق الموت و پیدا گرداننده

حیات در جسم و دور گرداننده آن از دے کہ احیا و امانت صوری جسمانی است
 و زنده گرداننده دل ہا بہ ایمان و معرفت و می راننده بر کفر و غفلت کہ احیا و
 امانت معنوی روحانی است او است تعالیٰ شانہ و بندہ را باید کہ بہ شکرانہ نعمت
 حیات مشغول باشد و زندگانی فانی را در تحصیل حیات لبدی صرف نماید و ہیج
 سبب را در حیات و موت موثر حقیقی نہ داند و تخلق آن است کہ در زنده گرد
 انیدن دل بہ معارف الہیہ و می رانیدن نفس از قوت غضبیہ و شہویہ سعی کند شعر:

حیوة القلب علم فاغتنمه

و موة القلب جهل فاجتنبه

و زنده گردانیدن دل ہائے طالبان بہ انوار ہدایت و می رانیدن نفوس ایشان از
 ظلمات غوایی کہ الشیخ یحیی و سمیت نیز از این باب است و اعطائے غذا بہ گر
 سنگاں کہ سبب بقائے لبدان است و کردن غذا بہ کافراں کہ موجب نیستی ناپاکاں
 است نیز داخل تخلق بہ این دو اسم عظیم الشان است واللہ اعلم۔

الحی :- زنده ازلی و لبدی او است تعالیٰ شانہ کہ ہر گز نہ میرد و زوال نہ

پذیرد و حیات صفتی است کہ موجب علم و فعل ارادی است و ہر کرا اوراک و
 فعل ارادی نہ بود میت است و حی کامل مطلق آن کس است کہ ہمہ ببرکات
 داخل اوراک وے باشند و ہمہ مخلوقات تحت فعل وے و آن خدا است پس او

است حی مطلق و ہر حی کہ سوائے او است حیات او بہ قدر اوراک و فعل او
 است و کسے بہ شناخت کہ وے حی است کہ ہر گزنہ میرد توکل کند بروے و ہر کہ
 اعتماد بر مخلوقے کند متحمل کہ وقت حاجت بہ میرد و امید وے ضائع گردد و
 تخلق آں است کہ زندہ باشد بہ وے و بہ یاد وے تا ہر گزنہ میرد بل احیا عند
 ربہم یرزقون فرحین قدمات قوم و ہم فی الناس احیا واللہ اعلم۔

القیوم: فعول للمبالغة ای القائم بنفسه المقيم لغيره قائم بہ
 ذات خود و قائم و زندہ کنندہ مر غیر خود را کہ ممکن نیست اشیاء را وجود و بقا
 جز بہ وے و بقائے موجودات بہ قومیت او است و گویند کہ قیوم مبالغہ قیم است
 و قیم مصلح امور بہ مبالغہ و مصلح امور عباد در معاش و معاد او است تعالیٰ شانہ و ہر
 کہ دانست کہ قائم بہ اشیاء و مصلح امور او است فارغ گردد از تعب و مشقت و
 جدو کہ تدبیر و زندگانی بہ راحت کند در سایہ توکل و تفویض و نصیب بندہ ازیں
 صفت بہ قدر استغنائے او است از ماسواء اللہ و امداد او مردم را و اصلاح او
 امور عباد اللہ را و گفته اند کہ الحی القیوم اسم اعظم است و ہر کہ در سجدہ بہ گوید یا
 حی یا قیوم بر حمتک استغیث حاجت او بر آید واللہ اعلم۔

الواجد: وجود ہستی و یافتن مطلوب و وجد و وجدة تو انگر شدن و
 وے سجانہ واجب الوجودے است کہ ہیج کمال و مطلوب از وے مفقود و محجوب
 نیست و ہیج چیز جز بہ وجود او موجود نہ و غنی است مطلق کہ بہ ہیج چیز و ہیج کمس
 محتاج و نیاز مند نیست و ہر کہ غیر او است بہ وھے واجد است و بہ وجھے فائدہ و

از بعضی چیز ہلے نیاز است و بہ چیز ہلے دیگر نیاز مند و گفته اند واجب بہ معنی عالم نیز آمدہ است و ہمہ اشیا بہ ہر صفت کہ دارد در علم وے تعالیٰ ثابت و موجود است و فرق میان واجب و غنی و علیم بہ آل تواند بود کہ در غنی دو چیز است و جدان آل چہ می خواهد و عدم احتیاج بغیر بہ اعتبار اول واجب است و بہ اعتبار ثانی غنی و ہم چنین در علیم انکشاف است و حصول از حیثیت اول علیم است و از حیثیت ثانی واجب و اللہ اعلم و عدہ را باید کہ بہ مراد حق باشد و احتیاج بہ وے دارد و از علم وے آگاہ باشد و تخلق آل است کہ سعی کند در تحصیل آل چہ لابد است از کمالات تا واجب مراد و مقصود خود شود و مستغنی گردد بہ فضل خدا از ماسوائے او چوں ترا داریم ہمہ داریم ما واللہ اعلم۔

المجاہد: بہ معنی مجید است چنان کہ عالم بہ معنی علیم و لیکن در صیغہ مجید مبالغہ و تاکید است و ہمہ صفات الہی بالغ و کامل است و لیکن گاہے در لفظ اشعار و اعلام کنند و گاہے بہ اثبات اصل معنی اکتفائی نمایند کہ فی نفسہ کامل است احتیاج بہ دلالت لفظ نہ دارد و تعلق و تخلق در اسم المجید گزشتہ و فی شرح المواقف المجید العالی المرتفع فتكون صفة اضافية وقيل من له الولاية والتولية فصفة فعلية واللہ اعلم۔

الواحد: یکے الوحدة والحدۃ یگانہ شدن و لو سبحانہ یکے است بہ ذات خود و یگانہ است بہ صفات خود و این نہ آل واحد است کہ مبدء است بہ اعداد کہ محدود و منتہی است و لو سبحانہ را حدے و نہایتی نیست و واحد در عرف بہ دو

معنی است یکے آں کہ تجزی و بعض نباشد مانند جوہر فرد و دیگر آں کہ بے مثل
 و مانند باشد و آں نیز ہر دو قسم است یا ممکن است نظیر وے مانند آفتاب و یا ممکن
 نیست چنان کہ باری سبحانہ و واحد مطلق لو است ازلا و لہا و بندہ گاہے بے
 نظیری باشد در خصیصے از خصال و در وقتے از لوقات و در خصیصے دیگر و در
 وقت دیگر وے را نظیری باشد پس واحد علی الاطلاق نہ باشد و کسے کہ شناخت کہ
 لو تعالیٰ واحد است و در صفات کمال بے شریک است باید کہ متوجہ نہ گردد مگر بہ
 وے و شریک پیدا نہ کند وے را و تخلق آں است کہ سعی کند کہ متوحد و یگانہ
 گردد در فضل و کمال نسبت بہ کسے کہ وے نیز امکان توحد بہ صفت فضل و کمال
 دارد و متوحد باشد در عبودیت چنان کہ متوحد است وے سبحانہ در الوہیت
 و یک جہت و یک روئے متوجہ بارگاہ واحد گردد و یکے گوید و یکے داند ہر چہ ہو
 از او پیدا فرد:

از بہر آں یکے دو جہاں دادہ ام بہ باد
 عیم مکن کہ حاصل ہر دو جہاں یکے است

بدان کہ در روایت ابو ہریرہ در جامع ترمذی و دعوات بیہقی و در شرح السنۃ
 اسم الاحد نیامدہ است و لیکن در جامع الاصول الواحد الاحد ہر دو آمدہ و فرق
 می نہند کہ احد بہ اعتبار ذات است ای لا ترکیب فیہ و واحد بہ اعتبار
 صفات ای لا مشارک لہ فیہا و گفتہ اند الاحد بہ اعتبار الذات و الواحد فی مقام
 الصفات و بعضے بہ عکس این می گویند۔ واللہ اعلم۔

الصمد: معناه السيد و هو المالك فيكون صفة اضافية و

قيل معناه الحليم اي الذي لا يستغزه ولا يقلقه افعال العصاة فتكون صفة سلبية و قيل العالی الدرجة و قيل المدعو المستول الذي يصمد اي يقصد لقضاء الحوائج و على التقديرين هو صفة اضافية و قيل الصمد مالا جوف له اي المصت فداله مبدلة من التاء و حاصله نفى التركيب و قبول الانقسام كذا في شرح المراقف و قيل هو الدائم الباقي كما في شرح القارى على الحصن الحصين پس بنده بايد كه همیشه به قصد درگاه الهی تعالی بپويد و جميع مقاصد و مطالب از دے جويد و او را از جميع نقائص و آفات منزہ داند و روء استمداد و اشکال از دے به ديگرے نه گرداند و تخلق آل که در کارسازی نیازمنداں و بر آوردن حاجات طالباں سعی نماید و از رذائل اخلاق و لذات و شهوات نفور باشد تا مقصود مرجع بندگان خدا شود و در جميع حالات محفوظ و معصوم گردد از تمامه آفات و براخ و صلب بود در رعایت احکام دین و متمکن و مستقيم گردد در طريق علم و يقين والله اعلم۔

القادر، المقتدر: قدر و قدرت و مقدرت و اقتدار

توانستن و توانائی و قادر و مقتدر به معنی خداوند قدرت و در مقتدر مبالغه است و قادر آل کے است کہ اگر خواهد به کند و اگر خواهد نه کند و قدرت عبارت است از آل معنی کہ موجودی شود به دے ممکن بر وفق اراده و قادر

حقیقی آل کسے است کہ اختراع کند ہر موجود را اختراعے کہ یگانہ باشد بہ وے
 و مستغنی باشد در آل از معاونت غیر و آل خداست جل جلالہ و اما عبد را
 قدرتے ہست بہ قادر گردانیدن حق تعالیٰ مراد را فی الجملہ بر بعضے اشیا در بعضے
 احوال قدرتی ناقص و مخترعات بندہ واقع است بہ قدرت خدا پس گفتہ نہ شود
 مراد را قادر مگر بہ صورت مجاز پس نیست قادر مطلق مگر وے سبحانہ پس
 کسے کہ شناخت کہ او است قادر بر کمال بر ہر چہ کہ خواہد بود را تا بود و تا بود
 را بود می کند باید کہ خائف باشد از قہر وے و راجی باشد از مہر وے و
 تسلیم بود بہ حکم و ارادت وے و نیز چوں دانست کہ مولیٰ تعالیٰ قادر است
 ترک کند انتقام کشیدن را از ظالم و رنجانندہ بہ امید آل کہ انتقام قادر حقیقی اتم
 و اکمل است، و ہو علیٰ کل شیء قدید و تخلق آل است کہ قادر باشد بر
 کف نفس از مخالفت و بر منع شیطان از غویات و بر پائے دانشن طبع و ہوا
 از میل بہ شہوات و لذات واللہ اعلم۔

المقدم، المواخر: بہ کسر دال و بہ کسر خا تقدیم در پیش

کردن و تاخیر از پس افکندن و او است عز و علا کہ پیش کرد دوستان خود را بہ
 نزدیک گردانیدن از در گاہ عزت خود و راہ نمودن بہ جناب قرب خویش و
 پس افکند دشمنان دین را بہ دور افکندن از در لطف خود و بہ پردہ افکندن
 میان ایشان و میان شناخت خود و تقدیم و تاخیر گاہے در مکان می باشد
 و گاہے در زمان و گاہے بہ شرف و رتبہ و بدیں معنی تقدیم و تاخیر رتبہ

باشد و گاهی زمانی نیز مراد داشته شود ای الذی یقدم الاشياء و یضعها فی موضعها اللاتقه بها والذی یوخر الاشياء الی موائتها المناسبه بها فلا مقدم لما آخر ولا موخر لما قدم آدم راصلوات اللہ علی نبینا و علیہ در این جہاں تقدیم کرد و محمد مصطفیٰ را علیہ السلام تاخیر و در آن جہاں بر عکس و ہم چنان حال امم سابقہ نسبت بہ این امت مرحومہ کما قال علیہ اسلام و نحن الآخرون السالقون و در قرآن مجید فرمود السابقون السابقون اولئک المقربون و بندہ چون دانست کہ تقدیم تاخیر از خدا است از ہول و قوت خود متبری گردد و بر عمل خود اعتماد نہ کند و نظر بر فضل و کرم لو منحصر گرداند و تخلق آن است کہ تقدیم کند خود را بہ متابعت و مساعرت بہ خیرات و تاخیر کند نفس و شیطان را و بعضی آدمیاں را کہ مناع خیر اند و نیز مقدم و معظم دارد ہر کرا حق تعالی تقدیم کرد و موخر و محقر دارد ہر کرا وے تاخیر کرد واللہ اعلم۔

الاول ، الآخر : اول است ازلی کہ وجود لو را ابتدائی نیست و آخر

است ابدی کہ بقائے لو را انتہائے نہ یا اول اشیا است بہ وجود کان اللہ و لم یکن معہ شی و آخر است باقی بعد فنائے ہر موجود کل من علیہا فان و یبقی وجہ ربک یا اول است بہ وجود و آخر است بہ سلوک یا از او است مبداء اول و بہ او است مرجع آخر یا اول است بہ احسان و آخر است بہ غفران یا اول است بہ ہدایت عارفان بہ توحید ذات خود و آخر است بہ افاضہ اتمام کار ایشان

پس اول است بہ ابتدائے عرف و آخر است بہ اکمال لطف پس کسے کہ ہدایت کرد
در ابتدا او است کہ کفایت می کند در انتها واللہ اعلم۔

الظاہر، الباطن: ظاہرے است کہ پیدا است وجود و ہستی او

بہ آیات باہرہ در انفس و آفاق و باطنی است کہ کجھجب است کنہ ذات پاک وے بہ
حجاب جلال و اشراق یا ظاہر است بہ نعمت و باطن است از فکرت یا ظاہر است بر
بصائر باطن است از ابصار یا ظاہر است بے اقتران باطن است بے حجاب چہ
خفائے او از شدت ظہور او است و ظہور سبب بطون او و نور او حجاب نور او
است فسبحان من یخفی بشدۃ ظہورہ و احتجب نورہ بنورہ پس او
است ظاہر کہ نیست ظاہر تر از وے و باطن است کہ نیست باطن تر از وے و
حظ بندہ از این اسمائے آل است کہ اہتمام کند بہ شان خود و فکر کند در اول
خود و تدبیر کند در آخر خود و اصلاح کند ظاہر و باطن خود را و حدوث عالم و
فنائے آل را بہ داند و دل بدال نہ نهد و بہ نظر و تدبیر از ظاہر اشیاءہ شناخت
صانع پے برد و در کار دین سائق و اول باشد و در کار دنیا پس این و آخر
بود و بہ احکام شریعت ظاہر بود و بہ اسرار حقیقت باطن و ظاہر بود با خلق و
باطن با خدا چنان کہ گفتہ اند الصوفی کائن بائن و قیل الظاہر بمعنی
الغالب من ظہر فلاں علی فلاں ای قہرہ فصفة فعلیة و قیل معنا ہما
العالم بما ظہر و بما خفی واللہ اعلم۔

الوالی: ولایت بہ کسر تصرف کردن، و دست یافتن و ولایت بافتح

یاری کردن و بادشاهی راندن و سیبویه گفته که ولایت به فتح مصدر است و به کسر اسم و والی کسی است که متولی شود امور را و مالک بود جمهور را و ولایت مشعر است به تدبیر و قدرت و فعل و تا این معانی جمع نه شوند اسم والی اطلاق نه کنند و والی امور علی الاطلاق نیست مگر الله سبحانه که متفرد است به تدبیر اولاد و معذ احکام است در آن ثانیاً قائم است بر دے به او امت و ابقاء مالک و بند باید که اطاعت امر باری تعالی لازم داند و مملکت وجود خود را به حسن تدبیر و تمهید احکام شریعت مضبوط دارد و از غارت گران شیاطین جن و انس محفوظ گرداند و به امر الهی و حکم دے والی مملکت وجود خود شود و حاکم در آن باشد والله اعلم۔

المتعالی: بلند قدر، والی الولات و مرتفع از نقصان و آفات و متعالی

ابلیغ است از علی و معنی تعلق و تخلق آن چه در اسم العلی گزشت و در شرح قاری است بر حصن حصین ای الذی جل و علا عن کل وصف و لئان فهو متفاعل من العلو و یمكن ان یكون بمعنى المنیع و هو الذی یمتنع الوصول الیه و یمتنع الوصول لیدیہ و یجوز حذف یانه علی ماقراء فی المتواتر و قفاً و وصلاً انهما والله اعلم۔

البر: به کسر یا نیکویی کردن و با فتح نیکویی کننده و او است نیکویی کننده و

احسان نمائنده به تمامه عالم و تفصیل انعام و احسان او از حد و حصر بیرون است و ان تعدو نعمة الله الا تحصوها و بند باید که شکر نعمت و مبرت او بجآرد و به خلق خدا نیکی و احسان نماید خصوصاً نیکویی کند و بار باشد نسبت به

والدین و جیران و سایر اهل حقوق و مستهان و غیر مستهان آورده اند که شخصی در خدمت حضرت غوث الثقلین شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی قدس اللہ سره الاقدس مالے آورد از غیر مال زکات و گفت مستحق را از نامستحق نه می دانم به هر که فرمائی به دهم فرمود بده مستحق را و غیر مستحق را تا به دهد خدا تعالی ترانیز آل چه مستحق آئی و مستحق آل نهء واللہ اعلم۔

التواب: توبه بازگشتن از گناه و اصل معنی توبه رجوع است چوں

مضاف به بنده شود رجوع از معصیت مراد دارند و چوں منسوب به پروردگار گردد رجوع به رحمت و توفیق توبه اراده می نمایند و او سبحانه سربراه می کند اسباب را و توفیق می دهد بنده را به آل و بے داری گرداند وے را از خواب غفلت به تحویفات و تحذیرات و تنبیہات بر او خاتمه عواقب معاصی پس رجوع می کند وے سبحانه به فضل و کرامت و رجوع می کند بنده به توبه و ندامت پس در حقیقت توبه حق سابق است بر توبه بنده چنان که فرمود ثم تاب علیهم یتوبوا: توبه کنم به شکنم و توبه دهی نه شکنم

بنده را باید که دائم در امید زند و نومید نه شود و از او سبحانه طلب توبه کند و از گناهان خود پشیمان گردد و گوش عبرت باز دارد و در توبه تاخیر نه کند عجلوا بالتوبه قبل الموت و تخلق آل است که از زلالت بندگان اعراض کند و اعتذار و توبه آل ها را قبول نماید و به کرم و انعام بر ایشان رجوع کند و هر که بعد از نماز چاشت صد بار بگوید اللهم اغفر لی و تب علی انک انت التواب

الرحیم الغفور، گناہان او را آمرزیدہ شود کذا فی کتبہ الحدیث واللہ اعلم۔

المنتقم : الانتقام بہ عقوبت پاداش کردن و در شرح مواقف معنی

وے عذاب کنندہ برائے کسی کہ عصیاں ورزد او را نوشتہ و انتقام از صفات او سبحانہ است ان اللہ عزیز ذو انتقام و اس بعد از انذار و اہمال اشد و افظ است از معاجلہ و مسارعہ و حق سبحانہ انتقام می کشد و عقوبت می کند کافران را بہ سبب کفر و گردن کشی و عصیاں را نیز و اگر خواہد از عصات عنومی کند و بہ عیب پس بندہ باید کہ از انتقام منتقم حقیقی خائف و ترساں باشد و ارتکاب معاصی نہ کند و تخلق آل کہ در حفظ حدود و احکام شرع مدہمت نہ کند و از دشمنان دین انتقام کشد خصوص از نفس خود کہ اعدای عدو است انتقام کشد اگر مرتکب معاصی شود بایزید بسطامی گفت قدس سرہ، کہ نفس من در شے از شہامت کاسل کرد از و رد پس عقاب کردم او را و منع کردم او را یک سال از آب العنوف فبول است از عفو محو کنندہ سیئات و زائل کنندہ آل را از صحائف اعمال و در گذرندہ از معاصی بہ معنی غفور است و لیکن ابلغ است از آل زیرا کہ غفران مبنی از معنی ستر و کتمان است پس غفار پوشندہ گناہاں و عفو مشعر از محو و اعدام است و بندہ ہرچہ گنہ گار بود بہ عفو او امیدوار باشد و دست رد بر ناصیہ بیچ مجرم نہ باید نہاد انہ ہو الغفور الرحیم و تخلق آل است کہ جرائم و تقصیرات مردم را کہ در حق او کردہ اند عفو نماید تا درجہ والکاظمین الغیظ والعافین عن الناس در باید واللہ اعلم۔

الرؤف: فعول است از رافت و خوانده شده به حذف واو تخفیفاً کذا

فی شرح القاری علی الحصن یعنی رافت کننده و رافت شدت رحمت و غلبه آل و بعضی گفته اند که رافت احسان است که مبداء آل شفقت محسن است و رحمت احسان است که مبداء آل حاجت کے است که احسان کرده اند به دے و دے تعالیٰ مهربان است مبداء کلمه لہ سال رسول و میان شریعت کہ موجب حفظ ایشان است از اسباب عقوبت عقبنی و عصمت از زلت ابلغ است از غفران معصیت پس رافت عبارت از معنی اول است و رحمت از ثانی و میان تعلق و تخلق در اسم الرحمن الرحیم گزشت والله اعلم۔

مالک الملک: نافذ است حکم و مشیت او در مملکت وے به ایجاد و

اعدام و لقا و افتائے یتصرف فیها و فی مخلوقاته کمایشاء و وجہ تعلق در اسم الملک گزشت والله اعلم۔

ذوالجلال والاکرام: مانند جلیل است و الجلال العظمت والاکرام

التکریم و التتظیم خداوند جلال و کمال و کرامت و مکرمت پس جلال صفت ذات پاک لو است و کرامت فعل لو است کہ صادر است از او بر بندگان او و ان تعد و نعمة الله لا تحصوها و هر کہ جلال خدا را شناخت تذلل نماید به درگاه دے و هر کہ اکرام لو را دانست شکر گوید مر او را پس خدمت نہ کند غیر لو را و سوال نہ کند از غیر وے و تخلق آل است کہ تحصیل کند شرف و جلال و کمال را

در نفس خود و انعام و اکرام کند در حق بندگان او سبحانه چنانچه لائق و سزاوار است واللہ اعلم۔

المقسط: قسوط جور و بے داوی و اقساط عدل و داد گستردن پس

ہمزہ برائے سلب است و مقسط عادل کہ انصاف می کرد مظلوم را از ظالم و کمال این معنی آں است کہ در روز قیامت ظالم و مظلوم را از یک دیگر خشنود گردانند چنانکہ در حدیث آمدہ است و شرح تعلق و تخلق در اسم العدل گزشت واللہ اعلم۔

الجامع: الجمع گرد آوردن یعنی گرد آرندہ خلق متماثلات چنان چہ

آدمیاں بہ روئے زمیں و بر انگیزندہ اشیا در محشر متبائنات ہم چون جمع میان آسماں ہا و کواکب و ہوا و زمیں و دریا ہا و حیوانات و نباتات و معادن مختلفہ کہ ہمہ این یا مختلف الاشکال و الالوان و الطعوم و الروائح و الاوصاف اند و ہمہ را در عالم جمع کردہ و ہم چنین جمع کردہ در حیوانات میان استخوان و بے در ک و مغز و سائر اجزائے حیوان و جمع کردہ میان متضادات چنان کہ عناصر و کیفیات آں ہارا در مزاج و این مبلغ و جوہ جمع است و جمع می کند خصماں را در یوم القضا و جمع کرد فضائل و کمالات در انبیا و اولیا و علما و جمع کردہ دل ہائے عارفان را بہ شہود تقدیر تا خلاص شدہ اند از اسباب تفرقہ و رویت و سائط و حادثات و جمع کردہ ہموم ایشان را بہ ذکر خود الابد کہ اللہ تطمئن القلوب و جمع کردہ در بعضی از کمل اولیا علم و سیادت و معرفت و کرامت و عزت و قدرت و جمع کرد فضائل اولیا و آخریں در سید المرسلین صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم و بندہ باید کہ تامل و تفکر کند در اجتماع بدائع صنائع الہی

و افعال غیر متناہی و تخلق آل است کہ جمع کند میان علم و عمل و کمالات نفسانیہ و جسمانیہ و معرفت ذات و صفات حق و میان صفات حمیدہ و اخلاق گزیدہ و درو طائف عبادات و اوراد و خیرات و مبرات و سایر فضائل و کمالات و سعی کند در جمع ہم و سکون قلب و جمیعت مع اللہ - واللہ اعلم -

الغنی، المغنی: الغناء، بے نیاز شدن و الاغناء بے نیاز گردانیدن و

وے تعالیٰ غنی است کہ در ذات و صفات و افعال خود بے نیاز است از ہمہ و باوجود آل بے نیاز گردانندہ است بندگان خود را و لیکن آل کہ غنی گردد ب اغنائے غیر غنی مطلق نہ خواہد بود چه اگر غنی است در صورت فقیر است در معنی و غنی مطلق نیست الا حق تعالیٰ و تقدس قال تعالیٰ هو اللہ الغنی و انتم الفقراء و بندہ چوں دانست کہ وے تعالیٰ بے نیاز گردانندہ است ہر چه خواہد از وے خواہد و التجا نیارد مگر بہ وے تا متخلق گردد بہ اسم الغنی و باز چوں نیاز منداں را دست گیرد و از دادہ خدا محتاجاں را نیز بہ دہد و آل با را از سوال بے نیاز سازد حظے از اسم المغنی نیز نیابد واللہ اعلم -

المانع: بدال کہ در این روایت ابی ہریرہؓ ذکر اسم المعطی نیامدہ اما

در روایات دیگر آمدہ و در آل صورت معنی المعطی المانع بدیں گونہ می گویند کہ ہر کہ را ہر چه خواہد بہ دہد و ہر کہ را خواہد نہ دہد لا مانع لما اعطیت ولا معطى لما منعت و بندہ چوں دانست کہ وے تعالیٰ معطی و مانع است امیدوار بود بہ عطاءے او و خائف بود از منع او و تخلق آل کہ صالحان و

مستحقان را عطا کند و فاسقان و ظالمان را منع نماید یا قلب و روح را از انوار حضور و طاعت عطا کند و نفس و طبیعت را از هوا و شهوت مانع آید یا قلب و روح را و بہ روایت کتاب کہ اسم المانع بدون المعطی است تفسیر می کنند منع را بہ رد اسباب ہلاک و نقصان در لبدان و ادیان بہ پیدا کردن عقل و قوانین شرع و بدین معنی المانع راجع بہ اسم الحفیظ باشد چہ منع از موجبات ہلاک لازم حفظ است و حاصل نہ می شود حفظ بے او و لیکن منع بہ نسبت مملک است و حفظ بہ اضافت محروس و غرض از منع حفظ است پس وجہ تعلق و تعلق مانند اسم الحفیظ است و فرق در میان این دو معنی آن است کہ منع بہ معنی اول منع از منافع و عطا است و بہ معنی ثانی منع از مضار و بلا و منع از بلا لطف ظاہر است و گاہے منع از عطائیز لطف می باشد بیت:

آن کس کہ تو انگریز نمی گرداند
او مصلحت تو از توبہ می داند

یا منع می کند آرزو ہا و شهوت ہا را از نفس کسے کہ می خواهد او را کہ از اہل خصوص گرداند و منع می کند ارادات و اختیارات را از دل کسے کہ می خواهد کہ وے را خالص گرداند برائے خود کہ مقام اہل خواص است و مرتبہ اہل خواص بلندتر است از مرتبہ اہل بلندتر است از مرتبہ اہل خصوص و بندہ چون دانست کہ حق تعالی اسباب ہلاک و نقصان از وے منع می کند و در حفظ خود نگاہ می دارد شکر گوید او را بریں نعمت عظمی و تعلق آن کہ مانع آید و

دور باشد از تطرق فساد و ہلاک بہ خود و بہ اہل صلاح و نگاہ دارد و دین و اہل آل را از آفات و مخافات واللہ اعلم۔

الضار، النافع: خالق ضرر و نفع و شر و خیر و درد و دوا و درگرمی

و سردی و خشکی و تری او است نہ دار و نافع است بالذات و نہ زہر مہلک است بہ نفسہ نہ طعام سیرمی کند بہ خود و نہ آب سیرابی سازد بہ ذات این ہمہ اسباب عادی اند کہ عادت اللہ بر آل جاری شدہ کہ شفا بر دار و اہلاک بر زہر و سیرمی بر طعام و سیرابی بر آب مترتب شود بہ خلق او سبحانہ و اگر خواہد بے این ہا نیز کند و اگر خواہد با وجود این ہا نہ کند و ہم چنین ہر ذرہ و جزو از علویات و سفلیات و وسائط و اسباب نسبت بہ قدرت کاملہ مانند قلم در دست کاتب است و قدرت صفحہ است شامل اکثر صفات خصوص صفات فعلیہ و فرق بہ عموم و خصوص و جہات و حیثیات است و بندہ را باید کہ ضرر و نفع ہمہ از دے تعالیٰ داند و عالم اسباب را مغلوب قدرت او شناسد و حکم و قضائے الہی را تسلیم کند و تفویض امور بہ دے کند و زندگانی کند دے از خلق در راحت و خلق از دے در فرحت و تخلق آل است کہ بہ امر الہی و حکم شریعت ضرر رساند و زجر کند دشمنان دین را و نفع رساند و یاری دہد دوستان را تا بہ مقتضائے ارادت و امر ہر دو عمل کند جمع میان حقیقت و شریعت این است واللہ اعلم۔

النور: نور در عرف عام بہ معنی روشنی است و نور در اسم الہی

تعالیٰ به معنی منور و دے تعالیٰ روشن کننده سماوات است به کواکب و سیارات و روشن کننده زمین است به انبیا و اولیا و علما و مومنان و بساتین و ریاحین و روشن کننده دل های مومنان و عارفان است به نور ایمان و عرفان نور علی نور یهدی الله لنوره من یشاء و نزد خواص نور عبادت از چیزے که ظاہر است به خود و ظاہر کننده است غیر خود را و چون مقابله کرده شود وجود را به عدم ظهور مر وجود را باشد و خفا مر عدم را و بیچ چیز تاریک تر از عدم نیست پس کسے که بری است از عدم بلکه از امکان عدم و بیرون آرندہ باشد ماہیات را از ظلمت عدم سزاوار تر است به تسمیہ نور و وجود نورے است کہ فائض است بر جملہ اشیا و ہمہ از نور ذات او است الله نور السموات والارض و بندہ باید کہ از ظلمت طبیعت و کدورت نفس بر آمدہ به نور علم شریعت نیک را از بد تمیز کند و خواطر شیطانی را از واردات رحمانی به شناسد کہ بزرگان گفته اند کہ ہر حالے کہ نتیجہ عالم نہ باشد اگر چنداں حال عظیم باشد ضرر او بیشتر از نفع بود و ہر کہ رعایت ظاہر علم و ادب شریعت فرو گذاشت کند حقیقت نور بد آں فرو نیاید و تخلق آں است کہ منور باشد به نور ایمان و عرفان و مظهر باشد احکام دین را و بہ ریاضت و مجاہدہ در تزکیہ نفس و تصفیہ قلب و تخلیہ روح و بقا در نور و فنائے ظلمات بثریت بقا بہ نور الانوار حاصل کردہ عین نور گردد اللهم اعطنی نوراً و اعظم لی نوراً و اجعلنی نوراً یا نور و اللہ اعلم۔

الہادی : ہدایت راہ نمودن و بہ منزل مقصود رسانیدن و او

است راہ نما در دنیا و آخرت و رساننده بہ جناب قرب و معرفت خود

فرد: گر نہ چراغ لطف تو راہ نماید از کرم

قافلہ ہائے شب رواں پے نہ برد بہ منزلی

و انواع ہدایت وے را حصر نیست الذی اعطی کل شیء خلقہ ثم ہدی
چنان کہ طفل را بہ مجرد بر آمدن از شکم بہ مکیدن پستان راہ نمود و چوچہ را بہ
مجرد بر آمدن از بیضہ بہ چیدن دانہ ہدایت کرد و مگس شہد را بہ ہنائے خانہ
بر شکل تسدیس کہ موافق ترین اشکال است بہ وے رہبری فرمود و افضل
ہدایت نمودن طریق است کہ موصل است بہ جناب نعیم و رویت وجہ
الکریم و ابداع کردن در باطن خواص عباد از انوار توفیق و اسرار تحقیق کہ
سبب ہدایت است بہ طاعت و بہ معرفت و بہرہ مندترین بندگاں بہ تعلق و
تخلق بہ اسامی انبیا و اولیا و علما اند کہ ہادی خلایق اند بہ صراط مستقیم و شرع
نبی الکریم ﷺ اللهم اهدنا الصراط المستقیم، ذوالنون مصری گفت رحمت
اللہ سہ چیز از اخلاق عارفان است۔ تنگ دلی غمزدگاں را بہ کشاد باز آوردن و
نعمت ہائے حق تعالی بہ غافلاں بہ یاد دادن و بہ زمان توحید مسلماناں را بہ حق
راہ نمودن یعنی روئے دل ایشان از دنیا بہ دین و از معاش بہ معاد آوردن
واللہ اعلم۔

البدیع: بے مثل و بے مانند و ہر کہ در ذات و صفات و افعال

بے مثال و بے مانند است او است بدیع مطلق و آن جز حق سبحانه و تعالیٰ نیست
 و بدیع به معنی مبدع نیز دارند یعنی نوپید آرنده و به هر دو تفسیر کرده شده
 است قول وے سبحانه بدیع السموات والارض و بنده را باید که به هر چه
 از صنایع بدائع دلیل به خدائے بے مثل و بے مانند بر د که مبدع او است و
 حدوث حوادث را دال بر وجود قدیم او داند و قول آن حضرت صلی الله علیه و آله در
 وقت دیدن نو با وه هذا قریب العهد من ربی اثر آن معرفت است و هر
 بنده که مخصوص است به خاصیت خاص مثل نبوت و ولایت و علم بر وجه بے
 مثلی و بے نظیری یا نوپید آرنده است چیزے را از امور که راجع به صفت
 کمال است در جمیع اوقات یا در عصر خود او را بدیع گویند و بدیع مخلوقات
 محمد رسول الله است صلی الله علیه و آله و او است فرو کمال واحد در اتصاف به صفات حق
 و تخلق به اسمائے وے تعالیٰ بلا مثل و لا نظیر: فجوهر الحسن فیہ غیر منقسم والله اعلم۔

الباقی: دائم الوجود که هرگز فنا نه پذیرد و بنده باید که در پر توبقائے

حق از خود فانی شود و دل را از تعلق بماسوائے او نگاه دارد و تخلق آن است
 که سعی کند در تحصیل کمال که باقی ماند آثار آن در این جهان و در آن جهان و
 فانی شود در جلال حق تا باقی ماند به حیات لبدی۔

الوارث: مراد به وارث باقی بعد فنائے موجودات که تمامه

املاک بعد و فناء ملاک راجع به وے گردد و به وے رسد و این نظر به ظاہر
 است و الا او است مالک علی الاطلاق ازلاً و لبداً متبدل نه گردد ملک وے و

تمامہ ملک و ملکوت مر او را است بے شریک و مساهم و ارباب بصائر ہمیشہ
ندائے لمن الملك اليوم لله الواحد القهار بہ گوش ہوش می شنوند جل جلالہ
بندہ باید کہ در بند مال و میراث نہ باشد و بہ داند کہ ہمہ از او عاقبت خواہد ماند
هو تو اقبل ان تموتوا را شعار خود سازد و تخلق آل است کہ تحصیل علوم و
معارف دین کند تا وارث انبیا گردد واللہ اعلم۔

الرشید: رشد در لغت بہ سامان و برہ شدن بر خلاف غی و

رشید آل کہ اقوال او برنج رشاد و افعال او بر سنن صواب و احکام او بر طرز
انقان و احکام بود و ہیچ خلل و زلل بہ ہیچ کار او راہ نیابد و ہمہ تدبیرات او
مضمّن فوائد و حکم باشد بے استرشاد مرشد و گفته اند کہ رشید این جا بہ معنی مرشد
است کہ بند گال را در کار ہائے دین و دنیا راہ نموده است بد آل چہ مصلحت
آل ہا است فی شرح المواقف الرشید العدل وقیل المرشد الی سبیل
الخیرات و وجہ تعلق و تخلق ظاہر است۔

الصبور: بہ فتح صاد، صبر در لغت شکیبائی کردن و صبور آل کہ در

گرفت گناہ گاراں شتالی نہ کند و در عقوبت و انتقام ایشان تعجیل نہ ورزد و
صبور قریب بہ معنی حلیم است و فرق آل است کہ صبور مشعر است بہ آل کہ اگر
چہ اکنون صبر کند اما در آخرت سخت می گیرد و حلیم مطلق است و بعضی گفته اند
کہ در صبور خوف عذاب غالب است و در حلیم امید عفو و بعضی گفته اند کہ
صبور بہ معنی صبر دہندہ است و صبر دہندہ مرندہ را بر بلا و مصیبت و صبر

دہندہ بر تحمل بار امانت و صبر دہندہ بر مخالفت ہوا و شہوت و صبر دہندہ بر مشقت ادائے عبادت او است سبحانہ و تعالیٰ و بندہ باید کہ در جمیع بلا ہا و امراض و مصائب صبر از دے خواہد و از بے فرمانی او دور باشد و تخلق آن است کہ در ہیج کارے سبکی و شتایی نہ کند و آرام و تمکین ورزد و در رنج فراق پناہ بہ امید وصال برد و درد شوق را بہ ذکر معشوق در ماں کند۔

ربنا افروغ علينا صبراً و ثبت اقدامنا و انصرنا علی القوم الکافرین رواہ الترمذی و البیہقی فی الدعوات الکبیر و قال الترمذی ہذا حدیث غریب و در روایت الی ہریرہ غیر این اسمائز آمدہ چنانچہ الاحد والمعتم والرب والمعطی یا در بدل بعضے از این اسماء یا زیادہ بآں و بریں تقدیر عدد اسمائے اللہ زیادہ بر نود و نہ می شود و حق آن است کہ اسمائے الہی در کتاب و سنت زیادہ بر آن آمدہ است بعضے مفرد و بعضے مرکب و منحصر در نود و نہ نیست مگر بہ اعتبار اختصاص بہ خاصیت چنان کہ گفتہ شد واللہ سبحانہ اعلم تمام شد شرح نود و نہ نام الہی تعالیٰ شانہ والحمد للہ اولاً و آخراً والصلوٰۃ والسلام علی خیر خلقہ محمد باطناً و ظاہراً۔

